

21457

891.99.03

S-21

ԸԶԳԵՅԻՆ ՄԱՏԵՆԵԿԱԲԱՆ

Ծ Զ Բ Ը

ՀԵՏԱԶՕՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԳՐԻՑ

Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԽԻԹ ՈՒՆՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1970

891.99.09

S-21

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՄԺԲ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 212

STUDIEN ZUR
GESCHICHTE DER
ARMENISCHEN LITERATUR

VON
P. J. DASHIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1970

ՀՅԻՄ ԳԳ
Տ 21

499
/

ՀԵՏԱԶՕՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ԳՐԵՑ

Հ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1970

68794-4.2.

1298-81

Հ. Յ. Տաշեանի այս կիսաուարս գրութիւնը նախապէս լոյս տեսաւ «Հանդէս Ամսօրեայ» Ուսումնարքերին մէջ Յօդուածաշարով։

1969, Թ. 7—9, էջ 293—324, Թ. 10—12, էջ 427—464, 1970, Թ. 1—3, էջ 35—58

Այժմ կը ներկայացնենք ի մի ամփոփուած առանձին գրեղիով։

ՀՐԱՏԱԿԻՉ

ԻՌԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Ազգ	1
Գլուխ 1. Մատենադարձիւն ընդհանրապէս	3
Դրութիւն 2. Մատենադարձական ընդհանրապէս	7
Գլուխ 3. Յարակից ճիւղերը Մատենադարձութեան Պատմութեան	10
Դրութիւն 4. Բաժանում Մատենադարձութեան Պատմութեան	13
Դրութիւն 5. Ծրարիւր մեր այս դարձին	16
Դրութիւն 6. Հոյկական Ձեռարկութիւն և Յայտարարութիւն	19
Դրութիւն 7. Մատենադարձութիւն	24
Դրութիւն 8. Ընդհանուր տեսութիւն	38
Դրութիւն 9. Հոյ Մատենադարձութեան յարգը	46
Դրութիւն 10. Անցում	52
Դրութիւն 11. Ծրարիւր տարիներ ին Մատենադարձութեան . Անցիւր Ժամանակ	55
Դրութիւն 12. Ընդհանուր տեսութիւն և առաջինը Մատենադարձութեան	56
Դրութիւն 13. Երկրորդը	60
Դրութիւն 14. Երկրորդը հեղինակները	67
Դրութիւն 15. Երկրորդը սեռը	73
Դրութիւն 16. Երկրորդը Արուեստը	82
Դրութիւն 17. Երկրորդը Արուեստին հոգին և	82
Դրութիւն 18. Առաջինը կամ Առաջինը	91

	Էջ
Գլուխ 19. Ջրոյցներ	96
Գլուխ 20. Նախապաշարումներ	110
Գլուխ 21. Գիցաբանական զրոյցներ	116
Գլուխ 22. Պարսկական զրոյցներ	134
Գլուխ 23. Հայ լեզուի հին դարերը կամ ծագումը, ընդհանուր դիտողութիւն . .	143
Գլուխ 24. Հայ լեզու: — Իմաստնադիտութիւն .	144
Գլուխ 25. Հիներու կարծիքը հայ լեզուի նկատմամբ	150

Ա Ձ Գ

Առաջիկայ գրութիւնը Հ. Յակոբոս Տաշեան ձեռնարկած է գրել 13 Նայեմբեր 1889ին. ՀԱՐԱՌԻՑ ՊԱՏԱՐԱՆԻԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ. 1—8 հասածներով կամ զլուծներով թղ. 9 = 18 էջ. § 1. ՄԱՏ (էջ 1), § 2. ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՎՊԱՇՏՈՂԻՔ (էջ 1—3), § 3. ԲԱԺԱՆՈՒՄ (էջ 3—4), § 4. ՅԱՐԱԿԻՑ ՄԱՍՆԱՆՈՒԹԻՒՆ (էջ 4—5), § 5. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐԻՔ (էջ 5—8), § 6. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԳԻՔ (էջ 9—11), § 7. ԾՐԱԳԻՐ ՄԵՐ ԳՐԾԻՆ (12—15), § 8. ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (15—18)։ Այս գրութիւնը կը վերջանայ հետեւեալ խօսքով. «Այսչափ ծանօթ է մեզ հայ Մատենագրութեան վրայ հառող գրութիւններէն, որոնց մէջ կը յուսանք թէ աննշանակ աեղ մը չի գրուեր մեր այս երկասիրութիւնը»։ Գրեթէ երկու ամիս յետոյ կրկին ձեռք կ'առնէ իր գրութիւնը 15 Յունուար 1890 եւ այս անգամ աւելի բնորոշ ձեւով կը հասցնէ § 1—25, վերջին հասումածը կամ զլուծը կը կազմէ՝ ՀՆՈՅ ԿԱՐԾԻՔԸ ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ, որ կէս կը մնայ, որուն շարունակութիւնը կարելի է գտնել Տաշեանի Հայկաբանութեան

կամ Ուսումն դասական Հայերէնի մէջ, վիճենա 1920: Ամբողջ Ձեռագիրը կը բաղկանայ Թղ. 33 եւ էջ 65 է. մեծութիւն 40×25 հրմ.: Կ'աւարտի իննիւնեանի խօսքով. «Այս ամենայն անուանք շատ իսկ ցուցանենք է այժմեան մերս գրոց լեզու էր նոյն իսկ լեզու, որով խօսէին մահապետք մեր եւ նոյն ինքն իսկ Հայկ. Ուստի եւ է լեզու իջեալ ի ժամանակէ անտի աշտարակաշինութեան, տեսեալ եւ համապագարգեալ մինչեւ ի մեզ, որով լինի մայր լեզու» (Հնախօսութիւն Գ. էջ 2—4): Այսպէս նոյնիսկ դարուս առաջին կէսին: Չի կրնար ըսուիլ թէ այս կարծեաց սկզբնապատճառը հորեկնացին է, վասն զի թէեւ հորեկնացի է որ այս ստուգաբանութիւններու մի քանին կը գրէ, բայց ոմար նպատակն ուրիշ բան չէ եթէ ոչ իւր ատեն ծանօթ անունները հնագոյն աւանդութեան մէջ փնտռել, եւ ոչ թէ Հայկայ լեզուն մայր լեզու կամ անփոփոխ պահուած եւ այլ նման եմբարդութիւններ ընել, սրոնց գաղափարն (իսկ չունէր): Այս գործն աւարտած է 22 Յունուար 1890:

Որքան ալ այս երկասիրութիւնն 80 տարի առաջ գրուած է եւ չունի բնակաբար բանասիրութեան նոր արդիւնքներու պատկերը, սակայն նկատի առնելով նոյն շրջանի գիտութեան վիճակը, մեզ կը թուի թէ Տաշեանի այս գործէն տակաւին շատ բան ուսանելի է: Այն ծրագիրը, որ այստեղ կը պարզէ Հայ Մատենագրութեան Պատմու-

քեան համար, մեզի համար կը մնայ իբր լուսազոյն ուղին, որուն վրայէն առաջանալու ենք նման պրօքիւն մը ուսումնասիրելու եւ հրատարակելու պարագային: Մինչեւ այժմ լոյս տեսած ոչ մի հայ մատենագրութեան պատմութիւն նկատի առած է այն կէտերը, որ Տաշեան իր ծրագրին մէջ պարզած է: Ինչպէս իմեն Գաբրընեանի համանուն գործին համար կը գրէ «դժբախտութար քերի մնաց»: Նպնի ցաւով ստիպուած ենք պատեղ կրկնել: Մենք ալ ունինք մեր առջեւ բնական եւ հեռագօտական հայեացք մը Հայ Մատենագրութեան Պատմութեան Անգիր շրջանի վրայ, որուն հրատարակութիւնը կը կարծենք թէ ուրախութեամբ պիտի ընդունուի գիտական աշխարհէն: Հրատարակութեան առիւ մեր կողմէ սրեւէ փոփոխութիւն չէ կատարուած, միայն լեզուի մէջ ինչ ինչ գրաբարումեւ աստիճաններ եւ հոլովներ յարմար դատեցինք պարզել, սակայն Տաշեանի լեզուի ոճը կը մնայ անփոփոխ:

Է. Պ. Տէր-Պ.

ՀԵՏԱԶՕՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԵՆԱ- ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

§ 1. ԻՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

Մատենագրութիւն կը կոչուի ազգի մը
գրական տաղարէզին կամ մասուր կըթա-
թեան յիշատակարաններու զամբարը : Ի
հարկէ մատենագրութեան կը վերաբերին
զգեստ սրաքաւ այնպիսի գրութիւններ միայն ,
որոնք արժանի են իրենց ներքին արժանա-
ւորութեամբ կամ զանէ ուրիշ հանդամանք-
ներով յետադայից տառնչուելու : Ազգի մը
մատենագրութիւնը (անձուկ մասը) կը սկսի
այն ժամանակ , երբ ազգը զիր կը ստանայ եւ
անով յաջորդ սերունդներու կը յայանէ իւր
գաղտնիքները : Ըսինք ամառիկ մառիկ , վառն
զի կոյ ամզիր մատենագրութիւն ու , զոր
ունեցած ենք մենք ու :

Ազգի մը մատենագրութիւնը ուղիղ հա-
մեմատութեան մէջ է այն ազգին քաղաքա-
կան պատմութեան հետ , եւ կամ՝ ինչպէս
սովորութիւն է ըսել՝ մատենագրութիւնն
ազգին պատմութեան հայելին է : Ազգի մը
քաղաքակտիւն եւ քաղաքային յաջողութիւն-
ները կամ արկածները զուրպացումն կամ յե-
տադիմութիւնը կ'ստանան իրենց անբոժին
նաեւ մատենագրութեան յառաջադիմու-
թիւնը կամ յետախաղացութիւնը , եւ ազգի

մը քաղաքական և ոչխարհայրական գիրքը, լինաւորութիւնը, կրօնական զղածումը և այլ այսպիսի հանգամանք կու տան նաեւ մատենագրութեան որոշ ուղղութիւն և գոյն կամ նկարագիր մը: Այսպէս՝ ինչպէս որ ազգին քաղաքական լինելոցքին ճշգրիտ ներկայացումն է նոյն ազգին պատմութիւնը, նոյնպէս և մատենագրութեան յուսալիտազաց կամ յետադէմ ուղղութեան ճշգրիտ պատկերն է պատմութիւն մատենագրութեան, որ կը ներկայացնէ մեզի ազգի մը մտաւոր զարգացման պատկերը, կը սորվեցնէ նոյն մտաւոր զարթոնչութեան արտագրած երկերն և անոնց հեղինակներու վարքն ու խորքը և միտք լանիւ՝ ազգի մը քաղաքակրթութեան զրուստ յիշատակարանն է և քաղաքակրթական պատմութեան կական մատերէն մին:

Մատենագրութիւն լսան ունի ընդարձակ և անձուկ իմաստ մը: Ընդարձակ մտօք մատենագրութեան պատմութիւնը կը բաժանուի ազգի մը լուստ մատենագրութիւնը՝ գեղեցիկն ու ուսումնականը, իսկ անձուկ մտօք՝ է լսի պատմութիւն գեղեցիկ մատենագրութեան, այսինքն ազգային բանաստեղծական մատենագրութեան, և տառուել անձկապոյն մտօք՝ նաեւ իւրաքանչիւր մասնաճիւղի պատմութիւնը, զոր օրինակ Պատմութիւն աստուածաբանութեան, մեկնադիրութեան, հայրախօսութեան, պատմադրութեան, ևն: Մեր նպատակն է հայոց

ընդհանուր հին եւ նոր, մատենադրութեան վրայ խօսիլ եւ այն՝ տւելի ընդարձակ մտք տանելով ընդհանուր բաւը :

§ 2. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ԻՒՐ ՊԱՇՏՈՆԸ

Մատենադրութեան պատմութենէն ալ կը պահանջուի այն ինչ որ կը պահանջուի պատմութենէն, եւ գլխաւորաբար քննադատութիւն : Հնդկաստան դարերէ ի վեր տկամ է եւ կը շարունակուի մեր մատենադրութիւնը. այսչափ դարերու մէջ շատ փոփոխութեան ենթարկուած են մեր մատենադրութիւնները, շատ տղաւորմունք, փոփոխութիւններ կամու թէ ակամայ եւ խարդախութիւններ անդամ տեղի ունեցած են, զրութիւն մը տալով անոր՝ որուն չէ եւ քննելով հեղինակին անունը՝ որուն կը արդեամբ :

Մեր մատենադրութեան (զէթ հին եւ միջին շրջանի) նկարագիրն տւելի եկեղեցական է, եւ այս տւելի պարտք մը կը յաւելու մեր վրայ քննադատութեան : Յայտնի է որ հին ժամանակները կրօնական վէճեր ո'րչափ մեծ ազդեցութիւն ունեցած են զրոյ վրայ, ո'րչափ յաղաւտման եւ յաւելումներ եւ օտարութիւններ, ստանաւ զրութիւններ եկած են երեւան եւ այն գլխաւորաբար հերձուածողաց եւ հերետիկոսաց դարձն էր ամէն ժամանակ եւ ամէն ազգի մէջ : Շատ անգամ նոյն իսկ մատենագիրներ էին որ

իրենց գրութեան վրայ կը գրաւէին նշանաւոր մատենադրի մ'անունը՝ սակի յարդ տալու համար գրութեան։ Շատ յաճախ էր այս յոսի տրուեստը հին Յունաց եւ մանաւանդ Ասորաց քով, բայց չէր տնձառօթ եւ Հայոց, որոնց գէժ արդէն չառ կանուխ տակն բացաքսած է՝¹։

Ակամայ տգտացումներ ալ տնհար էր որ պակսէին գրողներու տնձառողրութեամբ կամ նաեւ տնհայտութեամբ, սխալ ենթադրութեամբ գրող վերնադիրները փոխելով կամ ուղղել կործելով, վերջապէս նաեւ ժամանակին եւ այլ պարագայից օժանդակութեամբ վերնադրի ֆիգւրովն։ Թող որ կոն չառ գրողներ որ ըստ հեշտի կը համաստան ու կը փոխախեն տաճաղի որինակը, որոնք իրենք օրինակ կրնան բերել ևսաքնաիք կոչուած հաւաքածոներն որոնք սովորութար լի են տգտացութեամբ՝²։

Այս ամէնը կը ցուցնեն քննադատութեան կարեւորութիւնը, որ պիտի ընտրէ ճշմարտն ու ստալը, վտերն ու անվտերն եւն։ Հարագատ է գիրք մը երբ տառնց խալդախալքեան այսինքն տառնց օտաքամատ յաւելումի ու փոխախութեան մեղ հասած է, որոն հակասակն է անկարագատ։ Վաւերական է գիրքը երբ արդեամբք տնտ'րն

¹ Հմմտ. Ղազար Փարպեցի, տղ. Վենետիկ, 1873. Յոջր. եւ 49 1է։

² Հմմտ. Հանգէս Ասորեաց, Բ Տարի (1888). Թիւ 2, էջ 17։

է որուն կը տրուի, տպութէ ոչ անվաւերական (apocryphe) է կամ ստանաւ pseudo-nyme) կամ գէթ տալականաւան = Աստօք ընտրեղն է սրտաւ քննադատութեան, որուն պարտքն է գրութեան վտեր կամ անվտեր ըլլալուն յայտանիշ նշանները որոնել:

Անվտերութեան նշան են ընդհանրապէս՝ ա) Նոյն գրութեան բովանդակութեան, կարծեալ, պատճառ կամ յիշած գէտօքութեալ. պարտաւորութիւն չյարմարիլն հեղինակին՝ որուն կը վերաբերի՝ եւ ժամանակին յարում գրում կ'ըսուի: Երբ գ. օ. Այտնանդեկայ մէջ Ս. Բարսեղ (330—379) պատարագամասացէն վախճանութիւններ կը նշմարուին, ո՞վ կրնայ բնականիւ որ Այտնանդեկայ Տըրպատայ քաղաքացար եւ անոր կենդանութեան տակն († 336 Յ. Ք.) գրում ըլլայ, ստար

բ) նշան են գրութեան լեզուին, ո՞րն եւ նկարագրին ամբարանաւքիւնն ու հակառակաւ իսկ: Այսպէս երբ Եսեբեայ Քրանդհոր ռակեղարեան լեզու է, իսկ Թարեհայի շանի սակեղէն լեզուի յատկութիւնը, կը հետեւի թէ սխալ է այն կարծիքը որ յիշեալ գրութեան թարգմանիչ կը գնէր Թարեհային, նոյն պատճառաւ. Եղեկայ շէր կրնար տրուիլ Նեղասի իսլամէ կոչումը: գ) նշան են գրոց մէջ դանդաղ կարծիք, խօսք եւ նմաններն, որոնք հակասակ են հեղինակին սլաւաւ ծանօթ կարծիքին, խօսքին, իր աւսած պարսկին եւ իւր իսկ սեղանութեան եւն: Վերջապէս տալականաւան է գրութիւնը երբ երկու կողմն

ուղ կուն թաւական զօրաւոր ցուցումներ կամ
զէթ մի կողմն այնչափ՝ որ կասկածելի կ'ընէ
հակառակ կողման աղափոխութիւնը :

Ընդհանրական վաւերական է զիրքը
Երբ բոլոր վկաներն ու ստորագրողները ճշգիւ
նայն հեղինակը կը ցուցնեն : Այսպիսի նշան-
ներ Լն՝ ա) Երբ ժամանակակից եւ հաւա-
տարիւմ հեղինակներ կը յիշեն զիրքն և իւր
հեղինակը կամ ուրիշ վաւերական յիշատա-
կարաններէն կը հաստատուի նայնր : բ) Երբ
բոլոր ձեռագիրք միտարան նայն վկայութիւնը
կու տան եւ զրքին ներքինը հակասութիւն չի
բովանդակեր : գ) Երբ հեղինակն անձամբ կը
վկայէ իւր այս կամ այն զրքի նկատմամբ և
դ) Գրութեան ներքին բովանդակութիւնը,
լեզուն, սճը, զոյրոցական աղպութիւնը,
կարծիքներն ևն ուրիշ հեղինակի չեն պատ-
շաճիր, այլ ճշգիւ անոր՝ սրտն կը տրտի
զրութիւնը :

§ 3. ՅԱՐԱԿԻՅ ԺԻՒՂԵՐԸ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Մատենագրութեան պատմութիւնն իւր-
եւ ընդհանուր գիտութեան ցտնցին օղակնե-
րէն մին հարկաւ սերտ կապ եւ աղերս ունի
յարակից գիտութեան ճիւղերուն հետ : Մեր
մատենագրութեան համար կ'արժեն գլխաւո-
րաբար հետևելները :

1. Հայկաբանութեան պատմութիւն : Է-
ղուն սերտիւ կապուած է մատենագրութեան
հետ և ինքն է շատ անգամ աղպի մը մատե-

նապրութեան սյլեւոյլ զտրագլուխները կտգմաղը: Մեր մատենագրութեան մէջ ալ, որ հարկաւ բացառութիւն չէր կրնար կտգմել, լեզուն է գրեթէ հիմը մատենագրական սյլեւոյլ շրջաններու եւ յոռմամանց: Հայկաբանութեան պատմութեան պաշտօնն ըլլալով հետադատել հայ Լեզուի պատմութիւնը, անոր սյլեւոյլ փոփոխութիւններն եւ կրած կերպորանսութիւնն զտրուց ի դարս իւրաքանչիւր ժամանակի մատենագրաց գրութեանց մէջ կամ նաեւ այս կամ այն մատենագրի լեզուի օրինաց հարստութիւն կամ ոչ կամ դուրս նաեւ բռնի կամակորելն (ինչպէս եղած է հայ լեզուի նկատմամբ շատ տնայամ) — հետեւողէս մեծ ըցո կը սիրէ նաեւ մատենագրութեան պատմութեան վրայ:

2. Ազգային եւ եկեղեցական Պատմութիւն: Մեր զլիաւորութիւն հին եւ Միջին մատենագրութիւնը գրեթէ մի միայն եկեղեցական դասուն ձեռքն էր եւ այն՝ մեծ մասով քարճրատիւնն եկեղեցականներու, ոյսպէս զ. օ. կաթուղիկոսներու, որոնց գրութիւններու պատմութիւնը անանջատ կապուած է մեր արտաքին պատմութեան հետ: Ասկէ դիւրաւ կտրելի է իմանալ թէ ո՛րչափ նորոգտամտոյց է մատենագրութեան պատմութեան՝ ասոնց կեանագրութիւնը, իրենց կարծեաց, կրօնական ուղղութեանց եւ նաեւ քաղաքական ընթացքի ճշգրիտ նկարագիրը, այնու մանուանդ որ մեր մատենագրութեան ոչ դոյզն մասը

լսի այս կամ այն դէպքերու, վիճարանութեանց եւ կրօնական շփմանց արդիւնքն է :

3. Այլեւայլ մասնաճիւղերու պատմութիւնը եւ հետազօտութիւնը մեծապէս կուրեւոր եւ կական է մեր մատենագրութեան համար, նաեւ եթէ օտար աղբիւրու գրականութեան շրջանին մէջ մնան այս հետազօտութիւնները, վասն զի մերինները շատ անգամ լսի թարգմանութիւն են անոնց : Այսպէս զ. օ. Արարական բժշկութեան պատմութիւնը անհրաժեշտ լուսարմանիչ է մեր միջին դարու բարձրագոյն բժշկարանաց միջին մասերուն, սրահ թարգմանութիւն, բանասիրութիւն եւ հասարակական լսի շատ անգամ արարացի բժշկարաններէն : Այս՝ միտ ճիշդերուն մէջ ալ :

4. Վերջապէս մեծ աղերս սւնի Հայրաբօսութիւնը, այսինքն հին եկեղեցւոյ սուրբ Հարց, եկեղեցական մատենագրաց եւ նաեւ լսի քրիստոնէական մատենագրաց (— ուստի ճշգրտագոյնս խօսելով՝ Քրիստոնեական հին մատենագրութեան պատմութիւնը —) դրաց, վարաց ու վարդապետական կարծեաց հետազօտութիւնը, նկատելով ասոնք իրեն վկայ եկեղեցւոյ վարդապետութեան : Հայրաբօսութեան այս աղերսը մեր մատենագրութեան հետ՝ երկու կողմանէ կը ծաղի, նախ՝ մեր նաեւ ինքնագիր մատենագրութեան մեծ մաս մը կրօնական եւ եկեղեցական գրութիւններ են, ուստի որոնք աղղակի կը վերաբերին նաեւ Հայրաբօսութեան :

թեան կամ ճշգիւ եւս՝ Քրիստոնէական մատենադրութեան պատմութեան, երկրորդ՝ (որ եւ զլիսուորն է), մեր մատենադրութեան կէսն եւ տակին լսկ թորգմանութիւն է Յունաց եւ Ասորւոց (մասամբ եւ Լատինաց) Ս. Հորց եւ ոյլ եկեղեցական մատենադրաց զբոթեանց, այնպէս որ մեր մատենադրութեան շատ կնճռուղ մասերը Հայրաթոռութեամբ միայն լոյս կրնան տանուի: Որչափ որ Հոյք նշանաւոր եղած են տնթի քարգմանութեամբ, առժամ են միւս կողմանէ, այնու որ այս պարտական եղած է զլիսուոր պատճառներէն մին մեր մատենադրութեան աղբատուքեան եւ միակողմանիութեան: Բայց ասոր վրայ չի մ'ենտրը:

§ 4. ԻԱԺԱՆԱԻՄ ԼԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԼՏՄՈՒԹԵԱՆ

Մինչեւ այժմ ըսուածներէն յայտնի է մատենադրութեան պատմութեան պաշտօնն ու նպատակը, որուն սլիտի հասնի որոշ ուղղութեամբ եւ կարգով: Մեր մատենադրութիւնը երեք զլիսուոր նկարագիր ունի: Ա.) Հին լեզուով եւ հին կրթութեամբ ու հին լեզուներու (Յունաց եւ Ասորւոց) աղղեցութեան տակ տճած ու զորդացած, ուստի հիմնատեխագրութիւն: Ասոր հետ զուգընթաց է Բ.) քաղկօթէն կամ ռամկախառն լեզուով եւ Արարացւոց (մասամբ միայն Լատինացւոց) լեզուին ու մատենադրութեան աղղեցութեան տակ զարդացած մատենադրութիւն

մը, զոր կրնանք միջին տնուանել: Վերջապէս Գ) նոր լեզուով եւ նոր կրթութեամբ (տպագրութեան գիւտէն ետքը) եւ նոր ազգերու լեզուի ու մատենադրութեան ազդեցութեան ստակ, որ է նոր մատենագրութիւն: Այսպէս երեք գլխաւոր միջոցներ կամ շրջաններ կ'սենենանք, թէ եւ միջինը բոլորովին որոյն ժամանակ մը չի կազմեր, այլ ընթացակից է հոյն, այնպէս որ միւսնոյն ժամանակի մատենադրաց մաս մը այս եւ միւս մասն այն ուղղութեամբ կը շարժի, բայց միշտ տիրող նկարագիրն է ռամկախառն լեզու եւ արարական եւ մասամբ հին զաղդիական ոգիւններն, — ուստի բաժանող Հոյնց մատենադրութիւնը Երեք գլխաւոր մասի կը բաժնենք հանդերձ իրենց մանր ստորաբաժանումներով՝ այսպէս.

Ա. Հին ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, որ կը բաժնուի՝

1. Անգիր ժամանակ, անյիշատակ յամանակներէն սկսեալ մինչեւ 406 Յ. Ք.:

2. Գրաւոր (Հին) ժամանակ, որ է 406—750 Յ. Ք. որ դարձեալ կը բաժնուի՝

ա) Ոսկեդէն դարու ժամանակ, 406—450 Յ. Ք. (Ա. քարգմանութիւն):

բ) Յունական ժամանակ, 450—650 (Ա. քարգմանութիւն):

գ) Սիւնեաց դարոցի ժամանակ, 650—750. Բ. քարգմանութիւն:

Բ. ՄԻՋԻՆ ԿԱՄ ՌԱՄԿԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ, 750—1700, որ դարձեալ կը բաժնուի՝

1. Պղնձի ժամանակ (*անձուկ մոօք*), 750—1050 :

2. Երրորդ քարզմանու քեան ժամանակ, 1050—1300 :

3. Լատինական կամ երկաթի ժամանակ, 1300—1700 :

Գ. ՆՈՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, 1700—1891, *որ կը բաժնուի՝*

1. Նորոգման կամ Մխիթարեանց ժամանակ, *որ է Մխիթար Արքայէն մինչև տրեւելեան հոյ մատենադրութեան սկիզբը*, 1700—1850, *որ ունի՝*

ա) Առաջին դպրոց, 1700—1850, *որուն հետ նաեւ*

բ) Երկրորդ դպրոց, 1835—1850 :

2. Արդի ժամանակ, 1850—1891, *որ Էրկու զլիսուսը նկարագիր ունի. ա) Արեւելեան Է. բ) Արեւմտեան մատենադրութիւն :*

Այս բաժանումները պէտք չէ ուսողական ճշգրտութեամբ տոնուլ, վասն զի հոս բաժանման հիմն տոնուած է նոյն ժամանակին մատենադրութեան ընդհանուր նկարագիրը, այլ մասնական բացառութիւններ միշտ կրնան զտնուիլ, այսպէս Էրր աւակական ժամանակ կը գրուի 750—1300, չի հետեւիր որ այս միջոցին մէջ գրուած որեւէ գրութիւն աւակական լեզուի նկարագիր ունենայ : Ինքնին յայտ է որ յիշեալ բաժանումներն ալ կրնան ունենալ դեռ իրենց ստորաբաժանումները ուրիշ մանր կէտերէ առեալ, սա-

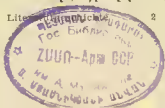
կայն բաժանման հիմ չէ դար դար բաժնել, որ անրնական է, բայց զժրախառնութեամբ տղղային մատենադրութեան զբոյներէն շատերը հետեւած են այս ոճին:

Այս տիպին ընդհանուր մատենադրութեան նկատմամբ. զալով մասնական հեղինակներու՝ զէթ հին մատենադրութիւնը եւ այն զխառնաբար հինգերորդ դարու մատենադիրներն տալի մանրամասն պիտի խօսուին: Իւրաքանչիւր մատենադիրն ալ կըրնայ եւ այժաք է գիտնալ կենսադրութիւնը, իւր երկասիրութիւններն, անոնց վաւերական ըլլալը կամ թէ ոչ հարստացաւ, ներքին արժէքն եւ այլ հանդամանքները, նոյն դրոց մէջ նշմարաւոր ուղղութիւններն ու անոր տղղեցութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ նաեւ թէ ի՞նչ գիրք ունի նոյն դրութիւնն արդի քննադատական մատենախօսութեան մէջ, ուստի թէ ի՞նչ հրատարակութիւններ, թարգմանութիւններ եւ քննութիւններ եղած են նոյն դրոց:

§ 5. ԿՐԱԳԻՐ ՄԵՐ ԱՅՍ ԳՈՐԾԻՆ

Արդէն նախընթաց հատածը (§ 4) . զբաւ մեր առջեւ. Հայ մատենադրութեան բաժանումն եւ քանի մը գիտադրութիւններ ընդհանուր մատենադրութեան եւ մասնական հեղինակներու քննութեան նկատմամբ. ըստ այսմ պիտի ընթանանք յընթացս դարձիս, ուստի հոս կը մնայ մեզի գեռ քանի մը գիտադրութիւններ ընելու: Ըսինք թէ իւրաքանչիւր

հեղինակ պիտի նկատուի հեռուէտդ կերպով. նախ՝ թէ նոյն հեղինակին գրութիւնները քանի հրատարակութեանց տարի մասնակցեալ կամ թէ որոշ պատգամ են նոյն քննութեամբ, որոնք վրայ պիտի յաւելանք նոյն հեղինակին գրութեան եւ այլեւայլ լեզուով ելած թարգմանութեանց ցանկն՝ բոլոր կարեւորն: Ապա պիտի նկատուի հեղինակին վարքը համաստիս որչափ առաջին ծանօթ է, եւ յետոյ իւր երկասիրութիւնները մի առ մի բնակ: Ի վերջոյ թէ հնար է, տեսնել թէ նոյն գրութիւններու հրատարակութեանց եւ թարգմանութեանց ինչպիսի բլրալը եւ թէ ո՛ր կը պահուին նոյն գրքերու ձեւագիր որոնակները: Եւսոյ պէտք է միտ գնել հոս, որ հզօր խտելով անհնար է այժմու հանդամանայ մէջ լիովին պահել այս ծրարները, այնու մանասանոյ որ մեր մտանապարտութեան մեծ մաս մը գետ չէ իսկ հրատարակուած լեզու թէ քննուած, այլ ծանօթ է միայն այս կամ այն գրատուն կամ առանձնականի ձեւագիրներէն, որով անմատչելի է մտանապարտութեան պատմութիւն գրուի մը, իսկ այլուստ նաեւ տնտէր որոշք կրնային պատել նոյն ձեւագիրներով՝ շատ սակաւ տեղեկութիւն կը հազարգեն մեզի: Բայց առաւ մեր մտանապարտութիւնը գետ շատ մաղկաւ կարօտ է, շատ բան բաւարարին այլուզ կը պատուէր տակէ նոյնիսկ բանի մը տառնակ տարիներ յառաջ եւ այսօր այլուզ՝ նորանոր քննութեանց հետեւութեամբ: Շատ ճաշկեր, գրութիւններ

1298-81

բոլորովին արիւշ հեղինակի արուեստն քննութեամբ, սրտնք ստանուն հեղինակներու կը տրուէին: Թէ նաեւ մեր կարծիքներէն շատերը (որ պիտի ջանանք ըստ կարելոյն ուղղալոյն կտրճենաց հեռելիլ) ամենամերձաւոր ապացոյցի մէջ անդամ գոցէ բոլորովին պիտի փոխուին, այս մասին համոզուած ենք եւ հարկու կը համարուի այն որ անձամբ միջամտիւ եղած է հայ մատենադրութեան հետազոտութեան: Մեր գործը պատկուած պիտի համարինք, եթէ զսնէ զրդիս եւ զայն օղնութիւն մ'ըլլայ այսպիսի հետազոտութիւններու յոռաջողմամբ եւ:

Իւրաքանչիւր հեղինակի գրութեան հետ պիտի յիշուին նաեւ իւր բրած թարգմանութիւններն ալ, բայց եւ այս ամենամեծ դժուարիւն եւ կնքուտ կէտերէն մին է: Անհամար թարգմանութիւններ ունինք, սրտնք թարգմանչաց տնունն անդամ անձանօթ է մեղ, բայց շատ անդամ նաեւ ընաղբին հեղինակն անձանօթ, կեղծ կամ զէթ կասկածաւոր է: Ի՞նչպէս վարուելու է այս պարագային մէջ եւ այս թարգմանութեանց վրայ ո՞ր ճառելոյ: — ահա բաւիղ մ'անելանելի: Եթէ զէթ գիտնանք թէ ո՞ր պարտ մէջ թարգմանուած են, այն ատեն իւրաքանչիւր շրջանին վերջ կը յաւելունք միշտ երկրորդ մասը՝ քարգմանութիւնք անուամբ, (առաջին մասը կը կաղմեն ինքնադրութիւնները եւ ծանօթ տնձերու թարգմանութիւնները), որուն մէջ կը գետեղենք զանոնք: Բայց քիչ

անդամ գիտենք ապահովութեամբ թարգմանութեան պարն անդամ, այն ատեն այս կռուանէն ուլ կը դրկուինք: Սակայն չուզելով բարորոշին անյիշատակ թողուլ, նաև ուսանք քարգմանութիւնք վերնադրով մասին իրրեւ ուրոյն բաժին կը գնենք շարունակաբար, թէև ասով կարելի է որ Տղ պարս թարգմանութեամբ մը 12դ պարս թարգմանութեանց մէջ գրաւի կամ հակառակը: Բայց աս այժմ քանի որ քննուած չեն սոյն գրութիւնները, մանաւանդ թէ եւ ոչ հրատարակուած եւ անմատչելի մնացած շատերէն, որոնց ձեռագրաց եւ ոչ զոհացուցիչ ցուցակ մը տնինք մեր ձեռքը, անհնար է լուսադոյն բան մը յուսալ, ուստի այս նկատմամբ սրեւէ պակասութիւն հարկաւ ներդրութեան արժանի է: Վերջին գիտարարութիւնը ձեռագրաց քուքակին նկատմամբ՝ ուրիշ գիտարարութեան մը կը տանի դմել:

§ 6. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԵՌԱԳԻՐՔ ԵՒ ՅՈՒՅԱԿՔ
ԶԵՌԱԳՐԱՅ

Յանկալի էր բաժնք, որ իւրաքանչիւր դրոց վերջը նշանակուէին նաև ձեռագիրներն եւ անոնց տեղը, որչափ հնար է: Բայց դժուարացոյններէն է: Զեռագրաց շատ բազմութիւն կայ այլեւայլ կողմեր թէ հայրենիք եւ թէ արտասահման գտնուող հաւաքածոյից մէջ, որոնց ոչ միայն հիմնական քննութիւն չէ եղած, այլ եւ ոչ գէթ վերի վերոյ ցուցակ մը հրատարակուած շատ ան-

դամ : Գլխաւոր ժողովածաները կը գտնուին
 ա) Էջմիածին . բ) Երուսաղէմ , Ս . Յակոբայ
 վանքը . գ) Մխիթարեանց Վենետիկի գրա-
 տանը . դ) Մխիթարեանց Վիեննայի գրա-
 տանը . է) Փարիզի ազգային մատենադա-
 րանը . զ) Անտանեանց մատենադարանն ի
 Կ . Պ . Է) Հայաստանի այրեւայր վանքերու
 մատենադարանները , գ . օ . Բարձրեղի Ս .
 Ասատաժածնայ մէջ , Սեւանայ վանքը (իբր
 2001) , Մշոյ Ս . Կարապետ (150 ի չափ) ,
 Տաթևայ վանքը (250 չափ) եւ այլ վանքեր :
 Ը) Հոռմ , Միւնխէն , Լոնդոն , Վիեննա , Պե-
 տերբուրգ , Բերլին , Մոսկուա եւ այլ քա-
 ղաքներու հրատարակական գրադարաններու
 մէջ եւ թ) Լազարեան ճեմարանի մատենա-
 դարանն ի Մոսկուա , թող շատ մ'առանձնա-
 կաններն սրանք շատ անգամ մեծ հատաքա-
 ծաներ սենին ³ :

Այսչափ ձեռագրաց պահէ ընդհանուր
 ցուցակ մ'ըլլար , բայց այս ալ կը որակսի :
 Բարերախոտարար հրատարակուելցաւ ի ձեռն
 Կարենեանցի ⁴ Էջմիածնի ձեռագրաց ցու-

³ Հմմտ. Ք . Պատկանեան , Փարձ , 1880 , I ,
 20—26 :

⁴ Մալր ցուցակ ձեռագիր մատենից սրբայ աթո-
 սոյն Էջմիածնի , տպագրեալ ծախիւք ի Կարնայ գաղ-
 թական Յակոբայ վարժապետի Կարենեանց : Թիֆլիզ ,
 1863 : Այս ցուցակը 2340 ձեռք ձեռագիր կը ցուցնէ :
 Ասկէ յառաջ Պարոն Հանի միջնորդութեամբ շի-
 հուած է , զոր գաղղիներէն թարգմանեց եւ հրատարա-
 կեց 1840ին Ֆրանս (Catalogue de la Bibliothèque
 d'Edschmiadzin) , 481 ձեռագիր միայն կը յիշէ եւ
 ի է սխալներով :

ցակը, թէ Լուսա թերի, չիսթ եւ կծծի տեղեկութիւններով. եւ այժմ արդէն 28 տարի անցած է, եւ նոյն դրատունը քանի մը հարիւր օրինակներով հախալցած է, որոնք անծանօթ կը մնան: Աւելի յաջող է Մոսկուայի համարանին ձեռագրաց ցուցակը⁵, բայց եւ այս ընդ անուանի չարք մըն է տառնց որեւէ տեղեկութեան: Օրինակելի է Բերլինի⁶ Մոսկուայարանի հայ ձեռագրաց ցուցակը, եւ նաեւ Փարիզինը⁷: Հոսմայ ձեռագրաց մի քանին հրատարակեց Յովս. Ասեմանի⁸, բայց այժմ գրեթէ Լրկու գար անցած եւ նորանոր ձեռագիրներ հաւաքում են Հոսմ եւ Իստպիւլ այլ քաղաքներու մէջ,

⁵ Բացակ մասերից եւ գրչագրաց որ ի մասն-նոցարանս Լուս. ճեմ. արեւել. լեզուաց (հայկաճ ստակըն) Մոսկուա, 1888: 170 ձեռագիր կը յիշուի: Ուրիշ ցուցակ մ'ալ 1861ին լոյս տեսաւ:

⁶ N. Karamiantz, Verzeichnis der Armenischen Handschriften zu Berlin. Berlin, 1888, իբր 107 հասար Պերլին արդունի գրատան ձեռագրաց բնդ-հանուր ցուցակին: Հեղինակ համաստ ցուցակ մ'ալ հրատարակած է՝ Յուզմուլէպ, 1886, էջ 183: Գործքն է 88 է, եւ 90 ձեռագիր յիշատակարանոց եւ մանրամասն տեղեկութեամբ: Քննից. Հանդէս Ամս. Գ. 1888. թիւ 7, էջ 130:

⁷ Հին ձեռագրաց ցուցակ մը հրատարակեց Guilleaume de Villefroy, Catalogus Manuscript. Bibliothecae Regiae. I, 1739, էջ 76—99:

⁸ J. Sim. Assemani, Bibliotheca Orientalis, (4 հասար.) Romae, 1719—1728, որուն իւրաքանչիւր հասարին վերջը կայ Վատիկանու ձեռագրաց ցուցակը:

որոնք անծանօթ են մեզ. այսպէս և ևս
 նաև Լանդոնի, Միւնխէնի եւ ուրիշ քա-
 ղաքներու ձեռադիրները: Բայց զարմա-
 նալին այն է որ եւ ոչ Վենետիկեան Մի-
 թարեաններու հարուստ եւ ընտիր ձեռա-
 դիրներու ճոխ ժողովածոյի գոնէ համառօտ
 ցուցակ մը ի լոյս ելած է, մինչդեռ իրենց
 նշանաւորներէն մին է որ նոր ժամանակ-
 ներս առաջարկեց հայերէն բոլոր ձեռագրաց
 ցուցակ մը յօրինել⁹: Քանի մը հարիւր ձե-
 ռագիր կայ Վիեննայի Միթիթարեանց դրա-
 տանն¹⁰, որոնց ընդարձակ եւ գիտնական
 ցուցակը կազմելու ձեռնարկուած է, ի մօտոյ
 լոյս կը տեսնէ, նոյնպէս եւ Վիեննայի կայսե-
 րական գրատան 30ի չափ ձեռագրացը¹¹ եւ
 Միւնխէնի արքունի գրատան ցուցակը¹²:
 Հայաստանի եւ այլ տեղի վանքերու, եկեղե-
 ցիներու եւ առանձնականներու քով դոնուսդ
 ձեռագիրներ մեծաւ մասամբ դեռ մութի մէջ
 ծածկուած եւ միայն քանի մը ակնարկու-
 թիւներ եղած են մերթ ընդ մերթ¹³:

⁹ Հ. Գար. Վ. Չարրհանելեան, Մասենդ. Հայկ.
 Թարգմ. Վենետ. 1889. Յոջր. ԺԶ—ԻԱ:

¹⁰ Առանձնականք երբեմն աւելի բազմաթիւ ձե-
 ռագրաց ժողովածոյք կ'ունենան: Տես Վիեննայի Մի-
 թարեանց ձեռագրաց վրայ Նոր-Դար, 1880 թ.:

¹¹ Հանդէս Ամս. Ե. 1891. Թիւ 1—5:

¹² Հանդէս Ամս. Ե. 1891, Թիւ 8, 10—12:

¹³ Այս նկատմամբ մեծ արդիւնք ունին՝ Գիւտ
 Քի. Աղանեանց, որ այսպիսի այլեւայլ ձեռագրաց
 վրայ տեղեկութիւն կուտայ մանրամասն. Հմմտ. Ար-
 ծագանգ, 1888, Թիւ 2, 4, 9, 10, 11, 12, 15, 25, 26,
 27, 30: — Կրակաւի Զարտոքիսկի իշխանին մատենա-

Բաւական թուով ձեռագիրներ նշանակած է (բայց ընդհանրապէս չատ համառօտ եղանակաւ) Գ. եղ. Սրուանձտեանց իւր սյլեւսյլ գրաց մէջ, զլիսուորարար Հնոց ու Նորոց, Գրոց բրոց, Աղբար Թորոս ևւ աւելի Համով-Հոտով գրութիւններու մէջ¹⁴, նոյնպէս Ղ. Փիրղալէմեան իւր Նօտարք Հայոց գրութեամբ¹⁵, որուն առաջին հատարը միայն հրատարակուած է ժողովածոյք տարւորոց, տրձանագրութեանց և յիշատակարանաց ձեռագրաց, բայց բուն ձեռագիրներու վրայ դոյզն տեղէկութիւն միայն կու տայ:

Այսպէս քնդհանուր ևւ մանրամասն ցու-

դարտնին քանի մը հոց ձեռագրաց վրայ տեւ Հանդէս Ամս. Ա. 1887, Թ. 4. էջ 55, — Պուղտար գտնաւող քանի մը ձեռագրաց վրայ տէ նոյնպէս հմտ. Հանդէս Ամս. 1889, Թ. 12. էջ 209: — Ինչ ինչ ձեռագրաց վրայ տեւ՝ Արշուղյս Արարատեան, 1862, 691 ևւ 1868, 645, Հայաստան, 1847, 13—66, 27—80, 1848, 49—102, 50—130, 2—107. ևւ Էմվիանեան հղբարց 100ի չտի ձեռագրաց վրայ՝ Հայաստան, 1848, 6—111, 7—112, 15—120, ձեռագրաց յիշատակարաններ՝ Հայաստան, 1851, 51, 3—55, 5—57, 8—60, 22—74, 34—86, 41—93, 1852, 46—98, 48—100, 49—101, Տես նաեւ Եւրոպա, 1848, 6, 8, 9. Մասիս, 8852, 58—70 չատ հետաքրքրական: — Կերլայի ժողովրդագիտական եկեղեցոյ ձեռագրաց վրայ տեւ Հանդէս Ամսօրեայ, Դ՝ 1890, Թիւ 1. էջ 19:

¹⁴ Գ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար. Ա. Հտր. Կ. Պ. 1879: Բ. Հտր. 1885°. — Համով-Հոտով, Կ. Պ. 1884°, — Հնոց ու Նորոց (ձեռագրաց ցուցակ, յիշատակարանք) Կ. Պ. 1874 — Գրոց ևւ բրոց, Կ. Պ. 1874:

¹⁵ Ղեւոնդ Վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք Հայոց, Կ. Պուլիս, 1888: Ը. 232 էջ:

ցակ մը բաղձալի էր, բայց կը պահսի զեռ եւ ի հարկէ պիտի պահսին նաեւ քննական հետազոտութիւններ մեր ձեռագրաց գրչութեան արուեստին, մանրանկարներու, զարդադրերու եւ ուրիշ նման կէտերու վրայ: Թէեւ Յ. Մարիէ գաղղիացին հրատարակած է իրրեւ սցապիտի հետազոտութիւն մ'իւր «էջմիսմնի գրատունն եւ Հայկական ձեռագիրք» անուն գործը¹⁶, բայց սոս լսկ քաղաած սք մըն է Ուվարով կամսին ձեռագրաց նկարագլլութեան, ինչպէս գտած է օտար խոկ բանասէր մը¹⁷: Այսչափ բաւական է կարծենք ցուցնելու թէ ներկայ վիճակի գրութեան մէջ անհար է յատայ սր ամէն մասով կատարելով գործ մը հրատարակութիւն սոս նիւթիւ (Հայաց մասննադրութեան պատմութեան) նկատմամբ: Այժմ կը մնայ մեզ միայն տեսնել թէ ինչ ագրիտ ունեցած ենք կամ հչիւ բոկլով՝ թէ սրանք վարձած են գրել սոս ճիւղիւ մէջ:

§ 7. ՄԱՏԻՆԱԿԻՏՈՒԹԻՒՆ

Շատ քիչ կան այնպիսի գրութիւններ մեր մէջ, սրանք մեր բովանդակ մասննա-

¹⁶ J. Mourier, La Bibliothèque d'Edchmiazin et les manuscrits Arméniens. Tiflis, 1885.

¹⁷ Ouvaroff, Ի Բանակցութիւնս Հնախոսական ժողովոյ Ի Տփլիս յամին 1850: Հմմտ. Վ. Սասունգ, Հայոց Ձեռագիրները եւ նոցա ծագականութիւնը. (J. Mourierի գործին առթիւ) Թարգմանէջ՝ Ս. Մալխասեան, Ի Թերթին Արճագանգ, 1886, թիւ 25, 26, 29:

գրութեան վրայ հասնեն ի սրաշածնէ, սակայն լատմաթիւ Լն թէ հայերէն ԼԷ թէ օտար լեզուով հրատարակութիւններ ԼԷ քննութիւններ այս կամ այն մտաւնայրին ԼԷ գրութեանց վրայ, թէպէտ ԼԷ ոտանք ալ տւելի հին ժամանակի սրամազիրներու վրայ Լն, մինչդեռ ուրիշ լատմաթիւ գրութիւններ մեծ մասով թարգմանութիւններ Լն ԼԷ այն ոչ հրատարակում: Երկու տեսակ գրութիւններ կան մտաւնայրական նիւթերու վրայ հասող, նախ՝ այնպիսիներ, որոնց նիւթը չէ թէ ԼԷ մտաւնայրական պատմութիւն, այլ ուրիշ տեսակէտէ տեսալ՝ մտաւնայրութեան այս կամ այն ճիւղին վրայ գրած Լն իրենց գրութեանց մէջ, ԼԷ երկրորդ՝ այնպիսիներ, որոնց նիւթն է ուղղակի մտաւնայրութեան պատմութիւնը:

Առաջիններու մէջ նշանատար է Հ. Միւլայէլ վ. Չամչեանի *Բնդարձակ Հայոց պատմութիւնը*¹⁸, որ գլխաւորաբար իւր ծանօթութիւններու մէջ մտաւնայրական նիւթերու վրայ ալ կը խոսի, թէ ԼԷ շատ տեղ անճիշդ տեղեկութիւններ միայն կը հաղորդէ: Աւելի մեծ յարդ ունի Հ. Մկրտիչ վ. Ազեբեանի *Հսկայ զործր՝ լիակատար վարք եւ վկայութեամբ* իւն Սրբոց¹⁹, որուն մէջ գլխաւոր

¹⁸ Հ. Միւլայէլ վ. Չամչեան, *Պատմութիւն Հայոց* (Երեք հատորք ի վեց գիրք հանդերձ ծանօթութեամբ), Վենետիկ, 1784: — Համառօտ անգղերէն թարգմանութիւն ի մեռն Joannes Andall, Calcutta, 1827, երկու հատորք:

¹⁹ Հ. Մկրտիչ վ. Ազեբեան, *Լիակատար Վարք*

ւորաբար վկայաբանական մատենագրութեան վրայ շատ ընդարձակ դրած է, թէեւ շատ վրիպակներ ալ գտնուին, որոնք ընդհանրապէս կ'արդարանան, եթէ նկատենք գրութեան ժամանակն ու մատենագրական նոր գիտերն ու հետազոտութիւնները: Մեծ արդիւնք ունին նոյնպէս Պատկանեան, Էմին, Զոհրատեան, Լանդլուա²⁰, Դիւլորիէ²¹, Բրոսէ²² Գուտչմիդ, Տեղա Էւ այլք, որոնք մասնական գրութիւններու հրատարակութեան կամ թարգմանութեան առթիւ կցած են մատենախօսական քննութիւններ կամ նաեւ առանձին գրութիւններ նուիրած են այս մասին: Բայց այսպիսի մասնական գրութիւններու քննութիւնները պիտի յիշուին խրատանշիւր գրութեան վրայ խօսուած ժամանակը. այստեղ յիշենք միայն

Էւ վկայաբանութիւնք սրբոց, ԺԲ. Հատորք, Վենետ. 1810—1814: ԺԱ. Հատորին վերջը կայ 96 էջ՝ ներածութիւն, շատ տեղեկութիւններով վկայաբանութեանց, հաղորդուող Էւ այլ ձեռագրաց վրայ:

²⁰ Լանդլուայի (V. Langlois) Collection des historiens arméniens գրութիւնը նշանաւոր է: Ա. Հատորին սկիզբը դրուած է 31 էջ շորեքծալ ներածութիւն հայ մատենագրութեան վրայ Էւ իւրաքանչիւր գրոց սկիզբը ներածութիւններ, ընդամէնն 64 էջ 40:

²¹ Բաղմաթիւ գրոց մէջ յիշենք միայն Recueil des historiens des Croisades. I. Documents arméniens. Paris, 1869. 860 էջ:

²² M. Brosset, Collections des historiens arméniens, Saint-Petersbourg 1874—76. Երկու հատորք:

Բազմավէպ²³, Եւրոպա²⁴, Հանդէս Ամսօրեայ²⁵, Փորձ²⁶ եւ այլ ուսումնաթերթերը: Յիշենք Վերջապէս Իսաւերտեանցի տնոյղիւրէն լեզուաւ հրատարակած գրութիւնը Հայոց Պատմութեան, Եկեղեցւոյ եւ Մատենադրութեան վրայ²⁷:

Երկրորդ կարգի գրութիւններ ալ, այսինքն այնպիսիներ, սրոնց նիւթն է ուղղակի հայ մատենագրութեան պատմութիւնը, չեն պակսիր թէեւ, բայց եւ ոչ ալ բազմաթիւ են եւ այնպէս՝ որպէս կը բաղձացուէր: Առաջին տնոյղամ, ինչպէս կը կարծենք, Վենետիկի Միսիթարեանց Արքեպիսկոպոս Արրահայրը հրատարակեց իտալերէն լեզուով այսպիսի գրութիւն մը Պատկեր մատենագրութեան պատմութեան Հայաստանի²⁸ տնուամբ եւ արդէն քանի

²³ Բազմավէպ, ազգային բարոյական եւ բանասիրական. Վենետ. 1843—1891, մատենադրութեան Բ. Շրջան (1873—1891):

²⁴ Եւրոպա, Շարաթաթերթ, Վիեննա, 1847—1857 (եւ Բ. Շրջան, 1858—1863):

²⁵ Հանդէս Ամսօրեայ, բարոյական, ուսումնական, արուեստ գիտական. Վիեննա, 1887—1891:

²⁶ Փորձ, ազգային եւ գրականական հանդէս, Տփղիս. 1876—1881:

²⁷ Issaverdens, Dr. James, Armenia and Armenians. A Sketch of its Geography, History, Church and Literature. Venice 1874. 700 էջ 12⁰:

²⁸ Mons, Placido Sukias Somal, Quadro della Storia Letteraria di Armenia. Venezia, 1829, 240 էջ 8⁰:

մը տարի յառաջ ալ հանած էր Պատկեր գրութեանց քարգմանելոյ ի հայերէն լեզու ի հին ժամանակս²⁹ նոյնպէս խառնէրէն։ Այս գործն տաջնորդ Եղաւ զերմանացի Նոյման զիտնականին զերմաներէն լեզուով հրատարակած գրութեան՝ Փոքր Հայոց Մատենագրութեան Պատմութեան³⁰։ Գերմանացի զիտնականին գործին յարպն այն է՝ որ իւր էջերուն մէջ հաւաքած է շատ մ'անծանօթ եւ հատկապէս անմատչելի գրութիւններու Լ. հաստատմներու անուններն, սրահ եւ քարտեան լեզուով մը հրատարակուած են անցեալ դարուն վերջերն Լ. այս դարտոսկիդրները։ Քանի մը տարի վերջը գոյգրացի Էրմայեան զը Ֆլորիվալ զրեց իւր Պատմութիւն Հայոց եւ Մատենագրութիւն զիւրք³¹ որ կրկին ապացրուցաւ եւ սրուն մէջ կը խօսի Միսիթար Արքուհոր գործերու, Միսիթարեանց, Հայաստանի աշխարհադրութեան, Հայոց պատմութեան վրայ Լ. կը յարէ Պատկեր մատենագրութեան Հայոց նորագունն հոյ մատենագրութեան եւ անգլե-

²⁹ Նոյնը, Quadro delle opere tradotte anticamente in armeno, Venezia, 1825.

³⁰ K. Fr. Neumann, Versuch einer Geschichte der armenischen Litteratur, nach den Werken der Mechitharisten frei bearbeitet. Leipzig, Barth, 1836, XII, 308 էջ 8^ր։ Գրեց յաւելում մ'ալ. Beiträge zur Armenischen Litteratur, I. Lieferung, München, 1849.

³¹ Le Vaillant de Florival, Histoire d'Arménie, littérature arménienne. Venise 1841, 120 էջ 16^ր։ 2e Édition. Ibid, 1856, 128 էջ 12։

կաթիւն Հոյադէտներու վրայ : Նման գրութիւն մ'ալ տնի Դիւլսթիէ³² :

Առաջին տնոյմ քննական մատենագրութեան պատմութիւն մը սկսաւ հրատարակել շ. Յովսէփ վ. Գաբրընեան³³, որ գծախտարար թերի մնաց եւ առաջին տետրը միայն յայտ աւտու : Մատենագրական երկու ընդարձակ Յօդուած հրատարակեց սուսերէն լեզուով Ս. Նազարեանց³⁴ : Բաղմովէպի ժԺ եւ ի հատարներուն մէջ գրուեցաւ Պատկեր մասեկագրութեան Հայոց³⁵, այսինքն յոյսացակ մը գրեկաւ եւ թարգմանութիւններու, տառնց տեղեկութեան : Մատենախոտական զուգակ հրատարակեցին Յենքէր զերմանացին³⁶ եւ Դուսյոտ տնոյզիացին³⁷,

³² Հոյերէն թրգմ. Երեսա, 1854. Թ. 21, 25 եւ 27 : Վերնագիրն է. Պարսն Տիւլսթիէն՝ Հոյոց վրայ գրածը :

³³ շ. Յովսէփ վ. Գաբրընեան, Պատմութիւն Մատենագրութեան Հայոց : Հար. Ա. Անգիր ժԱ. Վիեննա, 1851, 62, էջ 89 :

³⁴ 1. Հարեւանցի Հոյեացք հայկական գրականութեան վրայ մինչ ժԺ. դար. 2) Տեսութիւն Հոյեական գրականութեան նոր Ժամանակի մէջ : Առաջինը 50, երկրորդը 158 էջ : Հմմտ. Փոքր, 1880. I, 11 :

³⁵ Բաղմովէպ, ժԺ (1861), էջ 81, 64, 96, 159, 191, 224, 263, 325, 357. Ի (1862), էջ 32, 84, 96, 128, 160, 192, 224, 256, 288, 320 :

³⁶ J. Zenker, Die Litteratur der Orient. Christen. Leipzig, 1861, էջ 185—212 եւ էջ 213—219, առաջինն ինքնագրութեանց, երկրորդը թարգմանութեանց վրայ :

³⁷ Catalogue of all works known to existe

տեղեկագիր մ'ալ կարգաց հայկական սև-
մանց յառաջագիմութեան վրայ՝ Դիւլ-
րիէ³⁸։ Նշանաւոր զործ մըն է Ք. Պատ-
կանեանի³⁹ զազգիւրէն լեզուով զբաժ Յու-
ցակ հայկական մատենագրութեան⁴⁰, Դ զա-
րէն մինչեւ ժէ. զարու կէսը։ Իրենն է նոյն-
պէս համառօտ րոյց հետաքրքրական «Տե-
սութիւն հայ պատմական պրականութեան»⁴¹
եւ «Հայ պատմագիրների երկասիրութեանց
ցուցակը»⁴²։ Յիշենք զազգիացւոյն Հայաս-
տան եւ Հայք⁴³ պրութիւնը, որուն վերջերը
զբուած է համառօտ պատմութիւն հայ մա-
տենագրութեան, եւ աւելի եւ րոպայի հայա-
դէաններու վրայ, նոյնպէս հայադէտ Հիւրշ-
մանի մէկ ճասը, զոր կարգաց լեզուաբանա-
կան ընկերութեան համարառուութեան ժա-

in the armenian language of a date earlier than
the seventeenth century. By *H. G. Dwight*, Jour-
nal of american oriental Society, III Vol. Numb.
II, New York.

³⁸ *M. Dulaurier*, Progrès des études armé-
niens (*ժամն Progrès des études relatives à*
l'Égypte et à l'Orient, Paris, 1867 (*գրութեան*),
էջ 151—173)։ *Հրասարակոեցաւ նաեւ ի Բազմավէպ*,
1873, էջ 254 ff.

^{39/40} *K. Patkanoff*, Catalogue de la litté-
rature arménienne depuis le commencement du
IV siècle jusque vers le milieu du XVII. Peters-
bourg 1860։

⁴¹ Փորձ, 1880, I, էջ 1—26։

⁴² Փորձ, 1880, I, Յաւելում, էջ 1—40։

⁴³ *L'Arménie et les Arméniens*. Paris, 1883։

մանակ՝ Հ. Սվիտ⁴¹ և Միանսարեանցի՝
 Մատենագրութիւն Կաւկասեան եւ Անգրկաւ-
 կասեան⁴⁵ մեծ դորձը, որ ցուցակ է այս
 նիւթերու վրայ եղած գրութիւններու և
 հաստատածներուն, և որուն առաջի հասարը
 միայն ըստ տեսած է, իսկ երկրորդը հեղի-
 նակին մահով թերի մնացած, և վերջապէս
 Ֆելիքս Նէվ ըզգրեացի հայապէտին Քրիս-
 տոնեայ Հայաստան եւ իւր մատենագրու-
 րիւնը⁴⁶ անուամբ դորձը, որուն սկիզբը
 45 էջ՝ է համառօտ պատմութիւն Հայոց մա-
 տենագրութեան, յաջորդ 200 էջերը թնու-
 թիւն և թարգմանութիւն ինչ ինչ հայ շա-
 բակեաններու և 40 էջ ալ (248—286) Հայկա-
 կան Հայրախօսութիւն, այսինքն Գրիգոր
 Լաստիսբէի, Գրիգոր Նարեկացւոյ եւ Ներ-
 սէս Շնորհաւոյ կենսագրութիւնն ու մատե-
 նագրութիւնները։ Ապա կը յաջորդէ պատ-
 մական մաս մը, այսինքն «Ելիսաւոր յիշատա-
 կարաններ Հայրատանի պատմական մատե-
 նագրութեան», որ է Հայոց պատմագիր-
 ներու վրայ համառօտ տեսութիւն մը, որուն
 կցուած է եզրէի, Յովհաննէս Կաթուղի-

⁴¹ Report on Armenia, By Prof. Hübschmann (H. Sweet, Esq.). Transactions of the Philol. Society, London 1877—1879.

⁴⁵ M. Miansariantz, Bibliographia Caucasica et Transcaucasica. Petersb. 1874. I, XLII, 804 էջ, մանաւանդ էջ 424—561։

⁴⁶ Félix Nève, L'Arménie Chrétienne et sa littérature. Louvain, 1886, VII, 403 էջ 80։ Քննդ. Հանդէս Ամս. Ա. (1887), Թ. 2, Արաբս, Բ. Տարի, Գրք Ա. (1889), էջ 176։

կոսի, Մատթէոս Ուրհայեցւոյ կենսադրութիւններն ու մատենադրութիւնները, ապա «Հայկական սղարիւրները Մանկունքու սլաւոմոթեան» եւ իրրեւ յաւելում «Պատմադրութիւնն սո Ստորիս եւ Հայս»։ Եւ այնպէս յաւելում մը նկատուելու եւ նոյն հեղինակին «Հայկական քանի մը նոր հրատարակութիւններ»⁴⁷ տեսար։ Երկու ստորի յոռաջ լոյս տեսաւ մեքրիկոյի Լլրոնի գիտնականի Յօդումը կամ դրութիւնը Հայոց մատենագրութիւնն տնտամբ⁴⁸, որ ինծի ծանօթ է Արեւելեան Մատենագիտութեւն, որ կը հրատարակէ Ա. Միւլլեր⁴⁹։ Այս մեքրիկոյոյն գործը Փիլադելֆիա թերթի մը մէջ տարում է եւ Յէլիքս Եկփի (յիշեալ) «Քրիստոնեայ Հայաստան եւ իւր Մատենադրութիւնը» եւ Սամայ Սիւքիաս Արրաւոր «Պատկեր Հայաստանի մատենադրութիւններն»

⁴⁷ Եւ այն, Quelques récentes publications de littérature arménienne (հանդէս յատմութեան թերթին Muséon, T. VII N. 3 Juin 1888.) Louvain, 1888. Թրգմ. ի հայ. Հանդէս Ամսօրեայ, Բ. (1888). Թ. 8, էջ 133 ff.

⁴⁸ Mc. Elrone, Hugh, The Literature of Armenia. Sunday School Times (Phil.), Aug. 18, 1888. էջ 515:

⁴⁹ Orientalische Bibliographie, unter Mitwirkung der Herren Dr. A. Bezzenberger, Dr. H. L. Strack etc. herausgegeben von Dr. A. Müller, Berlin, II. Jahrgang (II. Band) 1888, Heft IV. էջ 339, Թ. 5555. — Այս գործիս մէջ հայերէն գրոց յոռադր կը հայթայթէ Հ. Գրիգորիս Վ. Գալմաթեան:

թեան պարութեան» գրութիւններու վրայ հիմնուած է: Կր թողում յիշել ուրիշ մանր տետրակներն ու Յօդուածները:

Մինչեւ հիմայ յիշուածներէն միայն երկու երեքը նշանաւոր գրութիւն կրնային համարուիլ, որոնք առաւել կամ նուազ ընդարձակութեամբ կը դնեն մեր առջև, չայ մատենադրութիւնը, մնացեալները մեծ մասով ցուցակներ եւ ցուցականման Յօդուածներ են: Այս ամէն պարտոյաները հարկաւ կը ստիպէին չայ բանասէրները քանի մը փորձեր ալ ընելու սուլի հիմնովին քննելու այս հիւզը չայերէն մատենադիտութեան: Արդեամբ ալ նոր փորձ մ'ըրաւ արեւելեան չայազգի դիտնական մը՝ Ստեփանոս Պալասանեան եւ սկսաւ հրատարակել իւր Պատմութիւն Հայսց գրականութեան գործը⁵⁰, բայց այս փորձն ալ թերի մնաց եւ լոյս ընծայուեցաւ միայն առաջին հատորը՝ Բանաւոր գրականութիւն, այսինքն չայ «Անդիր ժամանակ»ի դրականութիւն. այս կոչմանէ բախտակից եղաւ այս գիրքը իրմէ 14 տարի յետոյ՝ լոյս տեսած նման երկասիրութեանը⁵¹: Ուրիշ փորձ մ'ըրաւ Վենետիկի Մխիթարեանց նշանաւոր անդամներէն մին՝

⁵⁰ Ստեփանոս Պալասանեան (փոստաւանդի), Պատմութիւն Հայոց գրականութեան. Հոր. Ա. Բանաւոր Գրականութիւն: Տփղիս, 1865. տպ. Ներսէսեան դպրոցի, էջ 259, 120:

⁵¹ Հմմտ. Հ. Յ. Գաթրճեան, Անդիր ժամանակ. Վիեննա, 1850:

Հ. Գաբեգին Զարքիանայեան իւր հռահատար ընդարձակ զործով որուն առաջին հատորը, որ նուիրուած էր Հայոց ինն մատենագրութեան, լոյս տեսաւ 1865ի եւ երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ տեսցաւ 1886ի⁵²: Այս գրութեան նիւթն է Հայոց իննմագիր մատենագիրները (Գ—ԺԳ Դար) նկատելի մանրամասն, եւ ի սկզբան համառօտ պատրաստութենէ յետոյ կը խօսի «Հայկական նշանագրերու» (էջ 10—57), «Հայ գրչագիրներու» (էջ 57—84), «Հայերէն լեզուի» (էջ 84—115), «Գոպթան երկերու» (էջ 116—134) վրայ եւ ապա կը սկսի դար առ դար մատենագիրներու վրայ խօսիլ: Արդէն յընթաց մեր գրութեան շատ անգամ առիթ կ'ունենանք տեսնելու այս զործին արժէքը, միայն կը կանխենք կ'ըսենք որ հանդերձ իւր շատ մը թերութիւններով՝ այն արդիւնքն ունի որ միմիակ ամբողջական (իրր 3000 էջ) գործ մըն է Հայոց մատենագրութեան պատմութեան ճիւղին մէջ: Բազմալի է որ շատ մը թերութիւններն ու սխալ եւ հնացեալ կարծիքները հին տպագրութենէ նսրին ալ շանցնէին, բայց թէ այս բազմանքը գեռ լիովին չէ լրացած՝ գոնէ նոյնը կատարուէր երկրորդ հատորին նկատմամբ, որ

⁵² Հ. Գաբեգին վ. Զարքիանայեան, Պատմութիւն Հայերէն գրութեանց ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց: Վենետիկ Թ. Ղազար: — Հատոր Ա. Հին Մատենագրութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1865. Բ. Տպագր. 1886. ԼԲ եւ 795 էջ 8⁰:

Հայոց նոր մատենագրութեան վրայ⁵³ կը խօսի եւ շատ աւելի թերի ու սխալներով լի է⁵⁴։ Շատ ուշ հրատարակուեցաւ զսրծին երրորդ հատորը, որ պիտի խօսէր Հայոց քարգմանութեանց վրայ⁵⁵։ Այս վերջինս շատ աւելի կարեւոր դործ մըն է յինչեան, վասն զի անթիւ անհամար թարգմանութիւն ունինք, սրոնք յանուանէ լոկ ծանօթ են մեզ եւ միայն այն կրնար մեզ սուկաւ լոյս տալ այն թաքուն դանձերուն նկատմամբ, որ ձեռողրաց հարուստ հասարածոյ մը առ ձեռն պատարաստ ունի եւ զիրաւ կրնայ զսրծածել։ Այս նկատմամբ սոյն գրութիւնը մեծ արժէք ունի, սրուն մէջ պարութեանակալ կարգով տողաւած եւ գրուածներու լոկ վերնագիրներն եւ սկզբնաւորութեան տողերը եւ շատ ցանցատ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ գրուած են նոյն գրութիւններուն,

53 Նոյն, Հատոր Բ. — Նոր Մատենագրութիւն. Վենետիկ, 1878։

54 Այս դործին երկու հատորներու վրայ բնորոշակ քննադատութիւն մը գրած է «Գրիչ» ի թերթին փոքր, 1880, V VI, էջ 174—215, որ մի առ մի գրուած են գրքին առաւելութիւններն ու պակասութիւնները, թէեւ քննադատը շատ բան ուրիշ ակնոցով գիտած է։

55 Հ. Գաբեգիմ վ. Զարբեանէլեան, Մատենագարան Հայկական Թարգմանութեանց նախնեաց (Դար Դ—ԺԴ)։ Վենետիկ. 1889, ՀԱ. էւ 783 էջ 80։ Յաւալի է որ Թարգմանութեանց մասը մինչեւ ԺԴ դար միայն շարունակուած է, մինչդեռ յաջորդ դարերու գործերն ալ՝ լաւ թէ գէշ՝ գոնէ պէտք է ծանօթ ըլլայ։

ճառերուն լեզուին, բովանդակութեան եւ այլ հանդամանաց վրայ: Տեղ տեղ նաեւ ձեռագրերու վրայ համառօտ տեղեկութիւններ եւ յիշատակութեաններ հաղորդուած են. իսկ զբքին տառջին մասը (էջ 1—272) ամենեւին համեմատականութիւն չունի յաջորդ մասին հետ, որ լսկ ցուցակ մըն է. վասն զի պատ-
րաստութենէ ետքը (էջ 1—8) կը գրուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ (էջ 8—20), որուն մէջն է նաեւ Թադէի վկայարանութիւնը, սուրա ստանուն Յակոբայ Մծբնացւոյ ըն-
ծայուած (Հրահատ Զոհն Պարսկին «Զոհն») զբքին վրայ քննութիւն մը (էջ 20—46), Զե-
նոր Վլակ, Փաւստոս Բուզանդ (էջ 46—53) եւսերիսո կեսարացի (էջ 54—57) եւ տպա «Աստուածաշունչ Գիրք» (էջ 57—245), որ սւրայն ընդարձակ գրութիւն մըն է եւ վեր-
ջապէս «Եկեղեցական Պաշտօմանց գիրք» (էջ 245—272): Այս ամէն թերութիւններով հանդերձ՝ միշտ անդին արձէք սւնի գրու-
թիւնը, որ միակն է դեռ իւր ճիւղին մէջ, եւ
այն սյնալիսի ճիւղի մը մէջ, որուն մէջ ան-
հնար է տռ այժմ բաղձացածին չափ կատա-
րեալ գրութիւն մը հրատարակել, ինչպէս
արդէն կանխեցինք ըսինք (§ 5). եւ շատ
իրաւամբ ըսած է հեղինակը թէ այսպիսի
գրութեան մէջ «կատարելութիւնը երկատի-
րողին կամքէն կախում չունի»⁵⁸: Նոր մատե-
նագրութեան համար մեծ ծառայութիւն մըն

⁵⁸ ՄԱՅՈՑՅՈՑԻՆԷՂ. ԹՈՔՐ. էջ ԺԵ:

է հեղինակին ուրիշ մէկ դործը Հայկական Մատենագիտութիւն⁵⁷ :

Անուանց եւ դրոյց ընկ ցուցակ մ'է Եղիշէ վ. Դուրեանի⁵⁸ յօրինած դասադիրքը Հայոց մատենադրութեան պատմութեան : Ռամկա-
կան մատենադրութեան համար մեծ ար-
դիւնք ունեցաւ Հ. Ղեւոնդ վ. Յովնանեանի
Հետազօտութիւնք Նախնեաց Ռամկօրէնի⁵⁹,
որ երեք մաս ունի. Ա) Ներածութիւն,
Բ) Ռամկօրէն մատենադիրք. Գ) Ռամկօրէն
ընդու : Յիշենք վերջապէս Կ. Տիւրեանի Յօ-
դուածները «Ռասաւոյց Կրականութիւն»
անուամբ⁶⁰ եւ Հ. Գ. Գ. ի Պատմութիւն Հայ
կրագրութեան⁶¹ :

Այս գրութիւնները տպագրութեամբ լոյս
տեսած են : Անախ պէն հետեւեալները. 1. Հ.
Թ. Գաբրիէանի «Սրբադան Պատարագա-
մատոյցք» դործը, որ Հայոց եկեղեցական

⁵⁷ Հ. Գաբ. վ. Զարբեանէլեան, Հայկական Մա-
տենագիտութիւն, Եւրոպական տպագրութեան գիւտէն
մինչեւ առ մեկ եղած հայերէն հրատարակութեանց :
Վենետ. 1883, էջ եւ 734 էջ. 8⁰ :

⁵⁸ Եղիշէ վ. Դուրեան, Պատմութիւն Հայ մա-
տենագրութեան : Կ. Պոլիս, 1885, էջ եւ 118 էջ. 8⁰ :

⁵⁹ Հրատարակուած Հանդէս Ամս. Բ, էջ 5, 17,
33, 77, 104, 123, 155, 168, 213 : Գ, էջ 1, 21, 57,
81, 107, 129, 189, 212, 237, 265. Դ. էջ 33, եւ
ուրոյն՝ Վենետ., 1891 :

⁶⁰ Հանդէս Ամս. Բ, էջ 85, 115. Բ, էջ 11, 21,
125, 136. Գ. էջ 6, 25 եւ 61 :

⁶¹ Հանդէս Ամս. Բ, էջ 39, 57, 73, 88, 118,
149, 190 : Բ. էջ 57, 106, 186, 216 : Գ. էջ 4, 87, 153,
185. Դ, էջ ...

պաշտամանց զբքերս: վրայ է եւ շատ հետա-
քըրքրական եւ որմէ քաշակ մը լոկ հրատա-
րակուեցաւ ⁶². 2) Նոյն հեղինակին՝ «Կա-
նոնայիրք Հայոց» նշանաւոր դործ մը.
3) Հ. Քերովքէ վ. Խաղեմեանի «Ուսումն
Հայ Դպրութեան (Հայկաբանութեան), որ
երկու մաս ունի՝ ա) Պատմութիւն Հայ լե-
զուի եւ մատենադրութեան, քննադատու-
թեամբ իւրաքանչիւր ժամանակի լեզուին
փոխութեանց եւ բ) Նկարագիր պատական
հայերէն լեզուի եւ Մասնական քննութիւնք
լեզուի եւ սճի եւ այլ տեղեկութիւններ
Ոսկեդարաւ մատենագիրներու վրայ:

Այսչափ է մեզի ծանօթ Հայ մատենա-
դրութեան վրայ ճոտող գրութիւններէն,
որոնց մէջ յատանք թէ լաւբովին սննդա-
նակ տեղ մը չի գրուիր մեր այս երկուսի-
րութիւնը:

§ 8. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՎՆ

Հին Հայաստանի մատաւրական զորդա-
ցումը՝ սւստի եւ մատենադրութիւնը՝ հա-
մեմատելով իրեն գրացի պատական հնու-
թեան մէջ նշանաւոր սղակրու — Յունաց,
Լատինացւոց եւ նաեւ Ասորւոց — մատաւ-
րական կրթութեան սասիճանին աւ մատե-
նադրութեան հետ՝ շատ սղքատ է եւ միա-

⁶² Համդէս Ամս. Գ (1889), էջ 24 (Աղաթան-
գեղոս) եւ 40 (Բուզանդ): Նոյն հեղինակին է «Հայոց
չորս պատմադրաց ժամանակը». Համդէս Ամս. Ա.
(1887) էջ 9:

կողմանի: Յիշեալ ազդեբու մատենադրութիւնն իրաւամբ արժանի է դասակիան տնտան. իւր երկասիրութեանց ներքին արժէքը, հանճարն ու հմտութիւնն ու նուրբ ճաշակը եւ ինքնազէր ըլլալը գլխաւոր նկարազիր են հնութեան այս յիշատակորաններու, մինչդեռ մեր մատենադրութեան շատ գոյն մասն ունի այս յատկութիւնները, մնացեալ անթիւ բաղմութիւնը լոկ թորդմանութիւն կամ նմանազութիւն է օտարներու: Կանոնաւոր մտադրութեան պէտք մը չկայ նշմարելու համար որ այն մատենադիրներն տաուել բարձր դիրք մ'ունին մեր մատենադրութեան մէջ, որոնք տաուել մեր ձուսա ազդուած եւ կրթուած են օտար, գլխաւորաբար յունական կրթութեամբ: Զարմանալի չէ այս մեզի համար, մինչ նաեւ Լատինական շքնուղ հին մատենադրութեան վրայ այն ստուերը կը նշմարուի, այն տարրերութեամբ որ երբ Հայաստան արթնցաւ իւր թմբութենէն եւ թողուց իւր «անիմաստութիւն բարձր» եւ «անկարութիւն ոգւոյն բանականի» եւ «անսիրելիութիւն իմաստութեան երդարունաց բանաւորաց», եւ փաթաց յունական սւամամբ ալ ասորական կրթութեամբ սրտաւաստել իւր նոր սերունդը, — այն ժամանակ յունական դպրոցներ, ի բաց առեալ միայն սակաւ ժամանակ մը աղեփամիդրեանը, կորսնցուցած էին իրենց նախկին շքեղութիւնը եւ մեծ տնկածութեան մէջն էին, այնպէս որ յու-

նական իմաստութեան համբաւը կանգուն պահպանէր միայն Ս. Հարց կամ քրիստոնէական մատենադրութիւնը, որ Դ. Եւ Ե. պարերու մէջ իւր բարձրակէտը հասած էր: Յունական գիտութեան այս անկածութեան ժամանակ կրթուող Հայերը բնականապէս իրենց մտադրութիւնն ուղղած էին տակաւին Ժողովող Ս. Հարց մատենադրութեան, Եւ տհա այս է մեր մատենադրութեան միակնոյ մանկութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն⁶³:

Եթէ նկատենք հոյ մատենադրութեան ծաղման սկզբնապատճառները, կը համադրինք որ այս միակնոյմանութիւնն ու ուղքատախտիւնն ի հարկէ արդիւնք մ'էր այն սկզբունքին որմէ կը բխէր: Հոյ ազգը «իրնէ երկհակ» Հոմէրական Եւ Պարթևական (յետոյ Սասանական) մեծամեծ պետութեանց մէջ⁶⁴, ի սկզբուն ասելի Պարթևաց կողմը կը միտէր⁶⁵. սակայն իրերու այս կերպարանքը փոխուեցաւ, երբ քրիստոնէութիւնը տիրող կրօնք եղաւ Հայաստանի: Հոյերն անմատու Սասանեանց տաւել զօրութեան զէմ՝ սկսան միտիլ Յունաց կողմը որ կրօնակից էին, այնպէս Հայաստան իրրեւ «հին» Եւ «հոյաստարիմ» դաշնակից Հոմէրական տէրութեան կը յիշուի յու-

63 Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, աղ. Վեհաքի 1843, Գիրք Ա. գլ. Գ:

64 Տակիտոս, Տարեգիրք, Բ, գլ. 42:

65 Տակիտոս, ԺԳ. գլ. 102:

ճախ⁶⁶, թէեւ ստկաւ չէին նաեւ պարսկա-
 ուններ, այնու մանաւանդ որ Հոյերն
 ու Պարսիկները եթէ ոչ արխանկից՝ զէթ
 նման էին Բարքսով եւ սովորութեամբ⁶⁷, այն-
 ոյէս որ նոյն իսկ Հինդերսդ զարուն վեր-
 ջերը — քրիստոնէութեան ու մոզսութեան
 տերիչ պատերազմներէն ետքն ու — դեռ
 կը դանենք Հոյեր սիրող պարսկական եւ
 հեթոմաստկան զրոյցներու⁶⁸: Կը զոյոյին
 Հոյերը որ մեծ տհաճութիւն կը պատճառէր
 տառանեան արքունիքին՝ Հոյոց Յունաց
 եկեղեցւոյն հետ ունեցած սերա կոտոր⁶⁹,
 որոնք արդէն մեծ ճիւղով հետամուտ էին
 Հոյերը նիւթաւէս եւ կրօնաւէս ընկալել
 Պարսից մէջ, եւ սրով նաեւ մերձակայ աղ-
 դերը՝ որոնց բախտն ընդհանրապէս կա-
 պուած էր Հոյոց հետ⁷⁰: Արդէն յաւարէն
 ստանիլն արդիւրեցու յամանակ մը, յու-

⁶⁶ Ամիսանո, ԺԿ, 5. Ե, 11 եւ այլուր: — Յու-
 լիսանո, Ա. ճառ աստղի հաստանդեաց կ'ըսէր.
Αρμένιοι, παλαιοὶ σύμμοχοι. — Եւսեբ Եկեղ.
 Պատ. Գիրք Թ. 47. ր: — Բուզանդ, Գ. 41. իտ: —
 Եղիշէ, Գ, 42 123:

⁶⁷ Բուզանդ, Գ. 41. իդ. եւ այլուր յաճախ:

⁶⁸ Խոյր. Ա. 42 62, Է. 5: Հմմտ. Բուզանդ, Գ,
 41. թգ. Է. 5:

⁶⁹ Ղազար փարպեցի, տպ. Վենետիկ, 1873, էջ
 344—345, Հմմտ. Ի մէջ այլոց Բուզանդ, Ե, 41. իթ:
 Խարենացի, Գ. 41. իդ. թգ. կա. Է. 5:

⁷⁰ Ղազար փարպեցի, էջ 118—119. «Յարժամ
 Հայք սերտի մեր լինին, Վերք եւ Աղստանք այնու-
 հետեւ մեր իսկ են»:

նական զբքեր այրուեցան⁷¹, եւ ասորի տգ-
 ւեցութիւնն տճեցաւ, սրուն կը նպատառէին
 Սասանեանք յօղուտ իրենց⁷² այլ եւ ասա-
 նեան տսճմէն թաղաւոր զրուեցաւ Հայոց,
 «զի մարթ լիցի զնստ եւ ի զէն մաղղեղու-
 թեանց սողապեցոցանել⁷³, եւ եթէ յիշենք
 Բրքիշայի, Շմուկլի եւ նմանեաց զէպքերը⁷⁴,
 զժոտար չէ իմանալ որ Մեծն Սահակ եւ
 Մեսրոպ եւ սրբիչներ կրնային կանխաւ զգալ
 Սասանեաններու այս ժողաքաղիտութիւնը
 եւ կտակածիլ թէ զայն օր մը նաեւ ստո-
 րականն եւ այլն ումէնն արդիւտէր, սրպէս
 զի այսպէս զիւրաւ քնտելանայ հայ տղը
 զբողաշատկան օրինաց: Այս ումէնը կը
 ստիպէր Հայերը մէկ կողմանէ հեռացնել
 ազգն ըստ կարելւոյն Պարսից շօշափմանէ՝
 հիմն զնելալ ազգային դպրութեան մը⁷⁵ եւ
 միւս կողմանէ քարգմանել ըստ կարի բոլոր
 Հայրերու մատենաները, որոնք կրնային տա-
 ծել Հայոց մէջ քրիստոնէական ոգին եւ
 ապակովել իրենց կրօնքն, եթէ նաեւ կըտ-
 րուէր սրեւէ հաղորդակցութիւն Յունաց եւ
 Ասորաց հետ: Այս է բուն պատճառ ծագման

⁷¹ Խոր. Գ. զլ. լդ եւ ձգ:

⁷² Ղազար Փարպեցի, էջ 35, 36, 43, եւն. Խոր.
 Գ. զլ. ձգ. «Չապին պարսիկ վերակացուն յոյն
 ուսանելի զպրութիւն...», այլ միայն ասորիք:

⁷³ Խոր. Գ. զլ. ձե:

⁷⁴ Խոր. Գ, զլ. ձգ:

⁷⁵ Եթէ քաջ միտ զնենք ոչս եղած է նաեւ զիխա-
 տր նպատակ մեր հինգերորդ դարու պատմչաց, բայց
 մանաւանդ Մովսիսի Խորենացւոյ: Բայց ասոր վրայ
 ետքը:

մեր մատենագրութեան, բայց միանգամայն անոր միակողմանիութեան, սյսինքն այն յատկութեան որ մեր մատենագրութեան մեծ մասն Ս. Հայրերու զործերուն եւ այլ կրօնական զրութիւններուն թարգմանութիւններ են, եւ հետեւաբար նաեւ աղփատութեան = թէ յաջողեցաւ այս հնարքը՝ կը վկայէ սրտամութիւնը, եւ լաւ է յիշել միայն Սասանեանց զրկթէ դար մը տիրելէն ետքն ալ կը աւսնենք որ նաեւ մեր ազգին մեծամեծները ոչնչաք կ'ունենան թարգմանի Պարսից աւագաց հետ խօսելու⁷⁶ :

Մեր մասւոր զարդացման ազգատութեան իրրեւ սրտճառ կը բերուի նաեւ մեր քաղաքական թշուառ հանգամանքները, անրնդհատ սրտերազմները նաեւ բոնութիւն ուսման, սյրումն զրոյ⁷⁷ եւ այլն: Զարմանալին այն է որ շատ հին է այս ցուցումը եւ արդէն խորենացի կը յիշէ այս եւ կը ջանայ մերժել ի մէջ բերելով թէ ունեցած ենք նաեւ խաղաղութեան ժամեր եւ զիր (լեզու) Պարսից եւ Յունաց, որով կային իւր ժամանակն

⁷⁶ Հմմտ. ի մէջ այլոց՝ Ղազար փարպեցի, տպ. վեհեւ. 1873, էջ 298, 345 եւն:

⁷⁷ Խոր. Գ, գլ. ԸԳ. տպ. վեհեւ. 1843, էջ 224. «Եւ զորս միանգամ զիրս զտանէր (Մերութան)՝ այրէր եւ հրաման տայր, մի՛ ուսանել զղղարութիւն յոնորէն, այլ պարսիկ. եւ մի՛ ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել. այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեւին մի՛ լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն եւ հաղարդութիւն մերոց. այլ ճշմարիտ՝ խափանել զբրիտանէսթեան ուսումնն»:

իսկ «անհրաւ պրուցաց մատեանք»⁷⁸։ Սակայն սրշտի տլ ճշմարիտ է թէ ժողովուրդ մը, որ զրեթէ անընդհատ սրտերազմներու, զերութեան, տերածի եւ ուարառութեան ենթարկուած է, հարկաւ տաւել օրտաւահիլը զանելու պէտք է զրաղիլ, եւ չունի շատ մեծ զիւրութիւն բարձրագոյն զազաւարներ զործողրելու, — բայց եւ այնպէս անիրու չ'երեւար, երբ աղնի ծերունի հոյ որաամաւ զիբը կը զորովէ հայ աւալտնին իւր «բահուր երզարտնաց» ունեցած «անսիրելու թեան» համար, եւ զիանք որ շատ շեն մեր մէջ 'Ղոտմշտուհներ, Սահակներ եւ այլ նման մեկենտաներ, զոր կ'ողրար արդէն ժե. զար յատմջ ծերունի պտտմիչը⁷⁹, մինչդեռ յայտնի է որ մտտենողրի մ'ունհրտմելտ է

⁷⁸ Խոր. Ա. զլ. դ. Վիլլ տսիցէ որ. վտան զի ոչ լինելոյ զիւր եւ զպրութիւն ի ժամանակին, կամ վտան զի պէտպէս պատերազմացն, որ կուտ զմիմեանց զկնի տնհեա ի վերայ զային։ Այլ ոչ արդարեւ այսոքիկ կարծեցեալ լինի. քանզի զտանին եւ միջոցք լեալ պատերազմացն, եւ զիւր Պարսից եւ Յունաց որովք այժմ զիւրից, զտաւապց եւս եւ իւրաքանչիւր տանց տտանձնակտնութեանց, եւ հանուրց հակառակութեանց եւ զաւանց այժմ առ մեզ դտանին անրաւ պրուցաց մտտեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական տգատութեանն որայազատութիւն։ Այլ ինձ թուի, որ պէս այժմ եւ առ հիմսն Հայաստանեոյց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան եւ երգարանաց բանաւորաց։

⁷⁹ Խոր. Գ. զլ. կը. (տպ. 1843, էջ 274). «Ո՞վ այսուհեալեւ զմերս յարկեացէ զտաւապց, ո՞վ որտաւացի ընդ յատմջաղիմութիւն աւակերտիւ... ո՞վ զմեզ սփտեացէ զովելով, եւն»։

շատ անգամ նիւթական ու խրախոյս ունե-
նալ մեծերէ :

Վերջուպէս մեր մատենադրութեան աղ-
քատութեան մեծ սրտաճառներէն մին ու է
կրօնական խնդիրն ու Հոյսոց եկեղեցւոյն յու-
նական եւ ուրիշ եկեղեցիներու հետ ամէն
հուղորդակցութիւն կտրելը զլիաւորաբար
451ի Տիեզերական ժողովին տաթիւ : Ասով
ծնաւ մեր մէջը խորշում մ'որեւիցէ օտարէն
եւ օտարին սեպհական իրէն, մինչդեռ
օտարներէն է բուն սնունդը հայոց մտաւոր
կրթութեան, ոտով խափանուեցաւ յոյն լե-
զուի ուսումն, զսղբեցաւ արեւմտեան
զարգացները յաճախելը այն խղճութեամբ եւ
այն ետանդով, ինչպէս կ'ըլլար յառաջ, եւ
ահա այս ամէնը շատ զէշ ուղեցութիւն ու-
նեցաւ մեր մատենադրութեան վրայ : Վկայ
են ոսոր Ե. եւ ԺԲ—ԺԴ զարերը, որոնք
մեր մատենադրութեան ամենանշանաւորն
են, եւ որոնց ժամանակ սերտ հաղորդակ-
ցութեան մէջ էինք օտարներու հետ. նաեւ
Սիւնեոց զարացին յիտյը յաշտական լեզուի
ուսմամբ յաջողեցաւ, մինչ այն մեծ կրօնա-
կան տնջութեան եւ կրկնացման բուն կէտը՝
Զ. զարը՝ մեր մատենադրութեան մէջ
հշմարտիւ ամուլ զոր մըն է եւ ամմատեմա-
գրութեան ժամանակ :

Այսչափս բաւական համարելով հայ
մատենադրութեան աղքատութեան ու անոր
սրտաճառներու նկատմամբ, տեսնենք այժմ
անոր յարկը :

§ 9. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԳԸ

Հին Հայաստան որչափ ալ աղքատ ըլլայ մատենադրութեամբ, որչափ ալ համարինք զինքը դասական Յունաստանի եւ Հռոմայ իրբեւ «անարժան ժամանակակից»⁸⁰, զէթ կրնանք մխիթարուիլ որ չէ բոլորովին զուրկ ինչպէս որեւիցէ մտաւարական կրթութենէ, նոյնպէս եւ ոչ մատենադրութենէ, Թագլով նուեւ ի լոց շատ մը խնդրական եւ մթին կէտեր — թէ զոր օրինակ այն «թաղեալ եւ յարուցեալ»⁸¹ նշանադիրք, այն «վաղնջուց զրեալ»⁸² եւ «վաղնջուց զտեալ»⁸³ տասք ունեցա՞ն արդեօք իրական զործածութիւն եւ մատենադրութիւն, թէ այն «անբաւ զբուցաց մատեանք»⁸⁴ ի՞նչ տեսակ էին եւ կրնայի՞ն մեր աղքատութեան ակոսմանք մ'ըլլալ, եթէ լսարկրատե՛հ զէպք մը ի լոյս հանէր զանոնք «ի ծաղաց եւ ի ծակուց ուտեք հանապաղա՛հին եւ մշտաբողբոջ աշխարհիս Հայոց»⁸⁵, ինչպէս նաեւ այն մեհենադրութիւնք Հանույ⁸⁶ եւ երկարաձիգ Գող-

⁸⁰ Հմմտ. Սարգիս Սարգիսեանց. Ազուլեցոց բարբառը, հետազոտութիւն, Մոսկուա, 1883. Մասն I, գլ. I, էջ 2.

⁸¹ Կոքիւմ, տպ. Վենետ. 1833, էջ 9.

⁸² Ղազ. Փարպ., էջ 44, Հմմտ. եւ էջ 36.

⁸³ Խոբ. Գ. գլ. Ժբ.

⁸⁴ Խոբ. Ա. գլ. Գ.

⁸⁵ Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիւան, Յոջք. Գրոց Վաստակոց, Հմմտ. ԲագմաՎէպ, Հատոր I, (1877), էջ 194.

⁸⁶ Խոբ. Բ, գլ. Խթ. տպ. Վենետ. էջ 126.

Թան զիւցազներդութիւնք⁸⁷ — Թողլով այս ամէնն, ուր առ այժմ առաւել ենթադրութիւններ կրնան տեղի ունենալ շատ անգամ քան ստոյգ տեղեկութիւններ, մենք կը յիշեցնենք միայն մեր Հիմնգերութիւնք, որ իրաւամբ մեր մատենադրութեան ոսկեգարանտան արժանի է, ոչ այնչափ զրութիւններու բաղմամբեամբ կամ երկասիրութիւններու առատութեամբ, որչափ կիրթ ճաշակով, ազնուական վայելչութեամբն ու վսեմութեամբ լիզուին թէ ինքնազրութիւններու եւ թէ թարգմանութիւններու մէջ, զարմորսն զիւրայ իրաւամբ կը դարմանանք թէ այնչափ քիչ ծամանակի մէջ, այնչափ քաղաքական ազդեանքու եւ պատերազմներու եւ ճգանց մէջ կարելի եղած է այնչափ ինքնուզիր եւ թարգմանական զրութիւններ հրատարակել կիրթ ախարժակով եւ գեղեցիկ լիզուով: Յաւելունք որ մեր ձեռքը հասածը մաս մըն է լոկ այն զրութիւններու զոր համադրեցին մեր նախնիները:

Մեր մատենադրութեան ինքնազրութիւններու մեծագոյն մասը պատմագրութիւններ են, որոնք անով որ տոհմային պատմութեան միակ յիշատակարաններն են, թէեւ ունենան շատ պակասութիւններ, մեզի համար շատ մեծ եւ անզին արժէք ունին: Այս նկատմամբ շատ զոյգն բան կը հազորդեն մեզի օտար-

⁸⁷ Հմմտ. Խոբ. Ա. զլ. Ը. — Բուզանդ, Գ. զլ. ԺԳ. եւն: — Տես վարը § 12 ff.

ները, որոնց մէջ մեր պատմութեան համար ամէնէն յարգելին է պատական հռոմէական պատմագրութիւնը մեր Արչակունեաց նկատմամբ եւ մասամբ ալ արաբականն եւ արեւմտեանն միւրեմեանց նկատմամբ: — Այս պատմագրութիւնները մեծապէս կը նպաստեն նաեւ գրացի ասիական աղբերու պատմութեան, գիցարանութեան, աշխարհագրութեան վրայ բաւական լոյս կը սփռեն եւ տալով նաեւ մեծ յարգ սնին Եւրոպիացի գիտութեան առջեւ, եւ արդէն լոպատիւ թարգմանութիւններ եղած են հոյ պատմագրերու կամ քաղաածներ անոնցմէ ասիական այս կամ այն ժողովրդին կամ ժամանակի վրայ եւ այսպիսի խնդիրներու քննութեան մէջ ի նկատի կ'առնուին միշտ նաեւ հոյ պատմագիրներ: Եւրոպա ունեցաւ նաեւ զազափար, բայց՝ մաս մաս թարգմանութիւններու՝ հոյպատմագրերու թարգմանութեան յատուկ մատենադարան մը կազմելու, որան հիմնադիրն եղաւ զազգիացին Դիւլսիէ որ Հայկական պատմական մատենադարան կամ Քաղաածոյք հայ պատմագրաց⁸⁸ հրատարակելու զազափարն ունեցաւ, եւ որուն իրրեւ նախաշաւիղ հրատարակեց հատոր մը Հայոց ժամանակագրու-

⁸⁸ *Bibliothèque historique arménienne, ou choix et extraits des historiens arméniens, traduits en français... par M. Ed. Dulaurier. Prospectus. Paris, 1856, 8°, 16 pp.*

քեան⁸⁰ վրայ, իսկ իւր գաղափարին յայտա-
բարութիւնը հրատարակեց Արեւելեան Հան-
դէսը⁸⁰ և արդեամբ հրատարակեց յետոյ
Մատթէոս Խոհայեցւոյն, Ասողկոն թարգ-
մանութիւնը և Առաջին խաչակրաց վրայ
հայ պատմադիրներէն յիշատակուրանները:
Խորհուրդն աւելի զարգացուց ուրիշ գաղ-
ղիացի հայադէտ մը՝ Վիկտոր Լանգլուա իւր
Երկհատոր ժողովածոյ՝ հայ պատմագրաց⁸¹
գործով, որ չլարունակուեցաւ հեղինակին
մահուամբ, բայց իւր շարունակութիւն կըր-
նոնք համարիլ Երրորդ գաղղիացւոյ մը՝
Պետերսբուրգի Ճեմարանի անդամ՝ Բրոսէի
Երկու հատոր թարգմանութիւնները հայ
պատմադիրներու: Կը թողում յիշել ուրիշ
թարգմանութիւններ ու հետադասութիւններ
հայ պատմադիրներու վրայ Սէն-Մար-
տէնէն⁹² սկսեալ մինչև այսօր: — Այս

⁸⁰ *Dulaurier Ed.*, Recherches sur la Chronologie arménienne technique et historique, Paris, 1859, XXIV. և 42 էջ. 40.

⁸⁰ *Revue de l'Orient*, de l'Algérie et des colonies, Paris, 1856, février, p. 94—106.

⁸¹ *Victor Langlois*, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiée en français, sous les auspices de Son Excellence Noubar-Pascha. Paris, 1868: — Այս գործին վրայ չմնացաւ թիւն տեւ *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 1868, N. 26, որ հայերէն ալ թարգմանուեցաւ «Հայկական աշխարհի մէջ, Տփղիս», 1868, N. 12, էջ 412—419:

⁹² *Saint-Martin J.*, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, suivis du texte

ամէնն յայտնի նշան է այն ընդունելութեան եւ յարդին, զոր ունին մեր պատմապարտթիւնները: Թէպէտ ամանք այս պատմապարտեալս այս կամ այն նկատմամբ քիչ բանազատ, աւելորան եւ չափազանցող ամբաստանութիւն, բայց այս կամ այն հեղինակին յատկութիւնը շենք կրնար նաեւ ընդհանարին տալ եւ վերջապէս հեղինակի մը մէկ կողմանէ ունեցած թերութիւնը չէ արդելք սերիչ կողմանէ մեծ յարդ ունենալու: Նաեւ պատահան մատենապարտեալ մէջ այս կամ այն թերութիւնը կը նշմարուի, բայց անով չի նստաղիր սյուշատ ունեցած յարդը:

Ոչ պոյն մատարտթեան արժանի եւ նաեւ մեր ինքնապիր հայրախոսական եւ սյլ եկեղեցական ճատերը եւ պարտթիւնները նախնեաց, թէեւ կ'ըսենք ցաւով թէ այս մասին մեծ ոտուեր ու բիծ կը ձգեն անթիւ անհամար այլ կրօնական հակառակութեամբ, բայց միանգամայն եւ խորին տղխութեամբ եկեղեցական պարտթիւններու եւ պատմաթեան իսկ՝ պրուած շատ մը պրութիւններ հակառակուէր եւ աննշանակ պրշակներու կողմէ:

Բաղմաթիւ եւ ըսինք մեր մէջ թարգմանութիւններ: Ասանք ալ ունին իրենց

arménien de l'histoire des princes Orbelians... accompagné d'une traduction française et des notes explicatives. Paris, 1818—19. 2 Vols. 8°, 450 et 519 pp.

յարդը: Հայերն ոգոգելով յունական եւ ասորական դպրոցները թարգմանեցին հայերէնի շատ մը զբաւթիւններ, լայց կարծես թէ այնպիսի դրքեր թարգմանելու աւելի վայթ ունեցած են, որոնք յետոյ ժամանակով անհետ եղած են ի սպառ կամ որոնց նախնական բնազդէն հազիւ քանի մը, պատառիկներ հասած են, եւ այսպէս հայ թարգմանութիւնը կ'անենայ յարգ բնագրի: Իսկ այն թարգմանութիւնները, որոնց ընդ իշին ալ անկորուստ մնացած է, մեծապէս կը նպաստեն բնագրաբանութեան, վասն զի մանաւանդ Ս. Հարց զբաւթիւնները, ինչպէս ըսինք (§ 2), զարաւար պատմութիւն ունին եւ պէսպէս լախակրու հանդիպած են, ազուադումներու կրճատումներու, յաւելումներու, սխալ օրինակութիւններու եւ նման փոփոխութեանց: Այս պատճառաւ հարկ է քննել ձեռագրաց տարբերութիւնները, լայց մանաւանդ հին լեզուով եւ հին ժամանակ եղած թարգմանութիւնները, որոնց համեմատութեամբ կրնայ զխրաւ սրոշուիլ թէ ո՛րն է հարազատ ընթերցուածն եւ ո՛րը՝ ոչ, մանաւանդ որ Եթէ այս թարգմանութիւնները հին եւ անսովոր լեզուով ըլլային՝ չէին կրնար բնագրին ազաւաղումներուն ենթարկուիլ, թէեւ իրենք ալ իրենց յատուկ ազաւաղումները կրնան ունենալ եւ կ'ունենան: Այսպէս փոփոխակի ուղղագրութեամբ նախնական բնագիրը կ'ուղղուի:

Սակայն աւելորդ է այսպիսի պատճառներ որոնել, ա'րպէս զի ցուցուի մեր մատենադրութեան յարդն ու արժէքը. եթէ որիչ արժէք մ'ամենեւին չունենար հոյ մատենադրութիւնը, մեզի համար բաւ էր եւ այն որ ինքն եղած է պահապան մեր լեզուին, պատմութեան, հին աշխարհադրութեան եւ փոքրի շատէ նաեւ հին սովորութիւններու եւ սղին: Ինքը պահած է նոյնպէս մեր քրիստոնէական ողին եւ տնոր հետ նաեւ մեր զոյսութիւնը, մինչ առանց տնոր անշուշտ դրադաշտական եւ իսլամական հեղեղին զսհեղած եւ ձուլուած կ'ըլլայինք այն աղղերու մէջ, որոնք դարերով տիրեցին մեզ:

§ 10. ԱՆՅՈՒՄՆ

Հին մատենադրութեան վրայ այս փոքր տկնարկն ըստ բաւականի ցուցուց տնոր ընդհանուր նկարագիրը. սակայն աւելորդ չէ հոս միտ դնել որ երկու գլխաւոր զոյն կը տեսնուին հին մատենադրութեան վրայ՝ նախ ընիկ հին հոյ ողուով եւ ճաշակով եւ հեթանոս Հոյսոտանի մտաւոր կրթութեանց յիշատակարաններ հոյ լեզուով բայց անգիր, կամ դրաւոր բայց օտար լեզուով — որ է անգիր մատենագրութեան ժամանակ: Սակայն շատ քիչ բան դիտենք այս մասին, եւ ոյն աւելի ենթադրութեամբ եւ մակարերելով, վասն զի այս ճոխ մատենադրութենէ մի

քանի հասակատար միայն մեր ձեռքը հասած է :

Երկրորդը ժրիստոնեայ Հայաստանի մատենագրական միգերու արդիւնքն է, երբ մեր ժրիստոնէութեան գրեթէ դար մը ետքը Մաշտոց սուլաւ Հայ ազգին իրեն սեղհական տառ եւ անով հիմը գրուեցաւ Հայ գրաւոր՝ Հայ լեզուով եւ գրով՝ մատենադրութեան, որուն գլխաւոր նկարագիրն է հայրախօսական եւ դայցն մասամբ պատմական, ըսոյց իւր թէ ինքնադրութիւնները եւ թէ քարգմանութիւնները յոյն եւ ասորի գրոց անմահ յիշատակարաններ եւ կոթող են Հայ լեզուին պեպեցկութեան ու մեծութեան : Դժբախտաբար սոյն դարուս վերջերը՝ ուր աւելի յոյս պիտի ունենայինք մատենադրական շարժման դարգացման, մանաւանդ երբ Վահանայ ձեռք քոյքայեալ հայրենեաց կրօնական եւ քաղաքական խոյսապութիւն որուեցաւ : Բոց մեր յոյսը ի պերեւ էլաւ կրօնական խնդիրներու յազմամբ, որոնց արդիւնքն եղաւ Հայոց բոլորովին կզգիացումն յոյն եկեղեցիէն եւ ասով նաեւ մատենադրութեան մեծ հարուած մ'եղաւ ունեցած սխուրդար մ'անմատենագրութեան (Զ. դար) : Հազիւ է, դարու կէսին դարթեալ նոր եռանդ մը եւ Սիւնեաց դպրոցին ճիւղերը քիչ մ'ատենն ու բաւական յաջողութեամբ պատկուեցան, որ կազմեց մեր հին մատենագրութեան երրորդ եւ վերջին կայարանը եւ անոր մա-

րելով՝ դադրեցաւ հինն ալ տակաւ եւ տակաւ եւ դօրացաւ եւ քիչ մ'ետքը տիրեց միջին մատենագրութեան նկարագիրը :

Այսպէս կ'ունենանք երկու գլխաւոր շրջան հին մատենագրութեան, 1) Անգիր մատենագրութիւն. 2) Գրաւոր (հին) ժամանակ. իսկ վերջինս երեք գլխաւոր նկարագիր ունենալով՝ երեք ալ հատած ունի՝ ա) Ոսկեզէն դար (Առաջին կէս Ե. դարու) . բ) Յունական ժամանակ եւ գ) Սիւնեաց գոլրոց : Տեսնենք կարգաւ :

ՇՐՋԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՆԳԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

§ 11. Անգիր մատենագրութիւն ըսելով
կը հասկցուի ազգի մը այն մտաւոր գործու-
նէութիւնն որ բերանացի սերունդէ սերունդ
կ'աւանդուի առանց գրութեան: Գրեթէ բո-
լոր քաղաքակիրթ տղերն ունեցած են բա-
նասանդատիան տնդիր մատենագրութիւն:
այսինքն գիրը գեւ մասք իսկ չլործած՝
ժողովուրդը սովոր է իւր քաջերու եւ գիւ-
ցապներու մեծագործութիւնները յետոց ա-
ւանդել, գլխաւորաբար չափաւան ձեւով,
որով գփուարաւ կրնար աղաւաղուիլ յըն-
թացս այս աւանդութեան եւ վերջապէս կ'ըլ-
լային ժողովրդական երգիչներ, որոնք կամ
իրենց կամ ուրիշներու տնդիր երգերը կը
կրկնէին այլոց առջեւ եւ շատ տնդամ շրջելով
տեղէ տեղ — այսինքն հագնեքգուներ: Մենք
ալ ունեցած ենք շատ հարուստ հին տնդիր
մատենագրութիւն մը, բայց այժմ քանի մը
հատակոտոր միայն մեր ձեռքը հասած է:
Ունինք նաեւ այսօր մօր անգիր մատենա-
գրութիւն ալ, որուն վրայ յետոյ կը խօսինք:
Առ այժմ տեսնենք ա) Հին հայ երգեր, առած-
ներ ու զրոյցներ. բ) Հայ լեզուի հին դա-

բերը եւ զ) Անգիր Մատենագրութեան վերջերը կամ Հայ գրերու գիւտը եւ Հայ գրչութիւնը. զ) Հին (օտարալեզու) Հայ մատենագրութեան նշխարները :

1.

§ 12. Հին ՀԱՅ ԵՐԴԵՐ ԵՒ ԱՌԱՆԵՐ : — ՄԱԹՏ

Հայոց Հին երգերու վրայ այլևայլ նշանասր գրութիւններ երևցած են : Միւսնայն ժամանակ եւ իրարմէ տնկալի հրատարակցին երկու անձեր այլևայլ գրութիւններ այս նիւթին վրայ, այսինքն Հ. Յովս. Կարըրմեան, Պատմ. Մասեն. Հայոց, Անգիր ժամանակ. Վիեննա, 1851, էջ 9—62. Երկրորդն է Մկլիսիչ Էմիլ, Վէպք Հնայն Հայաստանի, քննութիւն. Մոսկուա, 1850, էջ 98 : Գաղղիերէն թարգմանեց եւ ծանոթութիւններով ճոխացուց այս գրութիւնը Ed. Dulaurier, Études sur les chants historiques... de l'ancienne Arménie. Journ. Asiatique. Série IV, Tome XIX, 1852, No. 87, Janvier, էջ 5—58. Սա. Պալասանեանի Պատմութիւն Հայոց Գրականութեան. Հտ. Ա. Բանաւոր գրականութիւն. Թիբ. 1865 նշանաւոր գործ մըն է : Ընդարձակ երկ մըն ուլ Հին եւ նոր Երգերու վրայ գրեց Մ. Մ. Միանասրեանց, Քնար Հայկական. Ս. Պետր. 1869, Յսջր. ա—ժր, բայց զլիսուորարար, էջ 1—58 : Մ. Էմիլ կրկին անգամ աւելի բնդարձակ քննութեան ենթարկեց սոյն նիւթը իւր Մովսէս Խորենացի

եւ Հին Հայկական վէպ (սուսերէն թիֆ. 1881) հայ. թրգմ. Խոհ. Յովհաննիսեանց, թիֆլ. 1887, 71 էջ: Յիշելու ենք Հ. Գր. Զորբհ. Հայկական Հին Դպրութիւն (Բ. Տպ. 1886), էջ 116—134: Բազմավէպ, 1850, էջ 340 չ. Էւ 1851, 6 չ. Բանասէր, 1852, 240, 388. Եւրոպա, ի մէջ այլոց 1851, թ. 33. Էւ նոր տառններս Արձագանդ, 1889. թ. 17: Վերջնայէս յիշենք փաշայի ռսկեղէն դպրութեան, Հոր. Ա. (ստանձնատիպ) Կ. Պ. 1887, էջ 23—36:

Հին Հայոց երգերը սովորաբար Գողթանի երգեր տնունով ծանօթ են, վասն զի «*դինեւէտ*» Գողթան ընտելիչներն աւելի սիրած են եւ երգած Հին տառններն: Այս ընդարձակ երգերէն հայի քանի մը հաստատար մեղի հոռած է, որ են՝

1.

Երկնէր երկին Էւ երկիր
Երկնէր Էւ ծիրանի ծով.
Երկն ի ծովուն ունէր զկաթմբիկ եղեղնիկն.
Ընդ եղեղան փող ծովս ելանէր,
Ընդ եղեղան փող բայ ելանէր,
Էւ ի բոցոյն պատանեկիկ վաղէր.
Նա հուր հեր ունէր.

Ապա թէ բայ ունէր մարտս,
Էւ ոչկունքն էին արեղակուինք ⁸³:

⁸³ Խոր. Ա. դ. լտ. — Վահագնի ծննդեան վրայ է սցս երգը, ըստ Խորենացոյ:

2.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն իւր
զեզեցիկ

Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափող պարանն,

Եւ անցեալ որսէս զարծուի սրաթեւ ընդ
դետն,

Եւ ձկնալ զոսկէօղ շիկափող պարանն,

Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց.

Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին
Արադ հասուցանելով ի բանակն իւր⁹⁴ :

3.

Տեղ սսկի տեղայր ի փեսայութեան Արտա-
շիսի.

Տեղայր մարդարիտ ի հարսնութեան Սա-
թինկանն⁹⁵ :

4.

Տենչաց Սաթինիկ տիկին տենչանս,

Ջարտախուր խաւարտ եւ զտից խաւարծի,
Ի բարձիցն Արդաւանայ⁹⁶ :

⁹⁴95 Խոր. Բ. զլ. ծ: Արտաշիսի ընդդէմ Ալա-
նաց տուած պատերազմին ժամանակ Ալանաց ար-
քայադստեր միջամտութեամբ խաղաղութիւն հղաւ եւ
Արտաշէս Սաթինիկն Ալանաց արքայադուստրը կնու-
թեան առաւ: Այս կ'երգէ այս տողը, ինչպէս յաջորդ
թիւ 3. Սաթինկան հարսանեաց հանդիսութիւնները,
Սաթինիկ խաղաղ կեանք շանցուց, այլ սիրահարեցաւ
Արդաւանայ (թիւ 4):

⁹⁶ Խոր. Ա. զլ. լ:

5.

Վիշապազունք զողացան զմանուկն Արտա-
ւազդ ,
Եւ դեւ փոխանակ եղին ⁹⁷ :

6.

Մինչ զու պնացեր , եւ զերկիրս ամենայն
ընդ քեզ տարտր .
Ես աւերակաց ո՞րպէս Թադաւորեմ ⁹⁸ :

7.

Եթէ զու յորս հեծցիս
Յազատ ի վեր ի Մասիս ,
Զքեզ կալցին Քաջք ,
Տարցին յազատ ի վեր ի Մասիս .
Անդ կացցես . եւ զլոյս մի տեսցես ⁹⁹ :

8.

Հատուած պնացեալ Վարդգէս մանուկ
Ի Տուհաց դաւառէն զՔասաղ գետով .
Եկեալ նստեալ զՇրէջ բլրով .

⁹⁷ Խոր. Գիրք Բ, ԳԼ. ԿԹ: «Դեւ փոխանակ
եղին» ըսել է «մուխ բրին» Արդաւազդը Արտաշէս Բ.ի
որդին, որուն մասին կը նուագեն նաեւ յաջորդ տո-
ղերն, այսինքն երբ Արտաշէս Բ. Հայոց աշխարհալէն
Թադաւորն մեռաւ, Հայերը մեծ կոծ ըրին եւ շա-
տերն անոր զերեղմանին վրայ իրենք զիրենք կը զո-
հէին: Ասոր վրայ տրտնջեց Արտաւազդ (Թիւ Թ.
որուն վրայ Արտաշէսի ստուերն երեւնալով Ար-
տաւազդ անիծեց (Թիւ 7) :

⁹⁸ Խոր. Բ. զԼ. կա :

⁹⁹ Խոր. Բ. զԼ. կա :

Ձկերսեմիտ քաղաքաւ, զՔրիստոս զեւտով :
Կռել կտիել զՂուսն երուանդայ Արքայի ¹⁰⁰ :

9.

Ո՞ր տայր ինձ զծուխ ծխանի եւ զառուտան
նաւասարդի ,

Չվազելն եղանց եւ զվազելն եղջերուաց .
Մեք վաղ հարուաք եւ թմրիկի հարկանէաք ¹⁰¹ :

§ 13. ԵՐԳՎԱԿԱՍԱՆԱՅ

Այս հատակութիւններն արդէն կը ցուց-
նեն որ մաս են ընդարձակ վիտրուինաւթեան
մը, որուն մէջ կարգով Հայոց թաղա-
ւորներու կամ նաեւ երեւելի իշխանական
տաներու պատմութիւնը կը պատմուէր,
այսինքն ճշդիւ այնպէս, ինչպէս ունինք Պար-
սից հին դրացիներու չղթայ մը զեղեցիկ՝
Ֆիրդուսիի զրէն ելած, որ Շահ-Նամէ
կ'անտանի : Խորենացի ¹⁰² Երգ վիպասանաց
կը կոչէ այս երգերու բովանդակութիւնը,
կը յիշտին նաեւ «Թուելեաց երգք» ¹⁰³,

¹⁰⁰ Խոր. Բ. զլ. կէ : Այս առգերս Վաղարշա-
պատաւ շինութիւնը կը նկարագրեն :

¹⁰¹ Մագիստրոս լաած է այս առգերը իւր մա-
մանակին զեղջկաց բերնէն :

¹⁰² Խոր. Բ. զլ. խր : «Որում եւ Պարսից մա-
սեանք վկայեն եւ երգն վիպասանաց» : — «Արատ-
շխի վերջնայ դարձք յայտնի եմ քեզ ի վիպասանաց,
որ պատմին ի Գողթամ» : — «Այս մահնայն յայտնի
են քեզ յերգս վիպասանաց» :

¹⁰³ Խոր. Ա. զլ. լ. «Յայտնեն զայս ճշմարտա-
պէս եւ Թուելեացն երգք» :

«առտասպէլք», Երզ մաւտասպէլաց¹⁰⁴ ա-
նուամբք: Թէ բովանդակ Հայոց պատմու-
թիւնը կը բովանդակէր այս Երզերու մէջ,
կրնանք դուռակէլ զիւրու, վասն զի Խորե-
նացի շատ տեղ յայտնի կը յիշէ թէ այս կամ
այն զէպքը կ'Երզեցաի նուէ Գողթան Երզե-
րու մէջ: Յիշելով որ Ողոմովիտոսոս յայն
փիլիսոփային հին դրոյցը թէ Քոնստանթինոս
Կարգուաց լեռներն ի Հայս իջու, Լ. Սեմայ
Տարբան որդին Հայաստանի հարստեկող-
մերը բնակեցաւ, որով նոյն լեռն Սիմ Լ. Եր-
կիրք Տարբան կոչուեցաւ, կը յուկու. որտե-
մովիրը թէ հին Հայոց Երզերու մէջ ալ կ'Եր-
զեցաի այս որտեմութիւնը¹⁰⁵: Թէ նուէ
Արամայ զէպքերը կային այս Երզերու մէջ,
կը խոստովանի Խորենացի Մար-Արտոի
բերանը զնկով¹⁰⁶: Բայց ուկի յայտնի ճո-
միրամայ զէպքերն Լ. Արայի որտեմութիւնը
յայտնի Երզերուն վկայութեամբ կը հոս-
տատէ Խորենացի, որոնք կը պատմեն թէ
Շամիրամ վախճելով ի Հայս իւր Նինուս

¹⁰⁴ Բագանդ Կ. զլ. ժգ. «Զիւրեանց երգս առա-
պելաց զվիպասամուրեան»: Խորենացի շատ տեղ լսկ
«Երզ», «առտասպէլք» կ'անուանէ:

¹⁰⁵ Խոր. Ա. զլ. զ. «Բայց առաւել յաճախողսն
եիմեմ արամայմեաց ի նուագս րամբոսն եւ յերգս
ցցաց եւ պարուց զպարսիկ ասեմ յիշատակօք»: Ասել
կը նշանակէ հաս երգել, նուագել:

¹⁰⁶ Խոր. Ա. զլ. ժգ. «Բայց թէպէտ Լ. ոչ ի
յուն մատեանսն, ապայն ազա Մար Արաս Կառինա
պատմէ, ի փոքունց ամանց Լ. յաննշանից արանց ի
զուսանականէն այս պտանի ժողովեալ ի դիւանի ար-
քունեաց»:

որդւոյն ձեռքէն, վրայ կը հասնին Սուսերա-
ւորք, իսկ Շամիրամ ձեռքի ուլունքը ծով
(Բղնունեայ) կը ձգէ եւ կը պոռայ «Ուլունք
Շամիրամայ ի ծով»։ Ինքն ալ քոր կը
դառնայ¹⁰⁷։ Արայի մահուան դրոյցն հան-
դերձ իւր մանրամասնութեամբ կը գտնենք
Պդատոնի Հասարակապետութեան գրքին
մէջ¹⁰⁸, որ կը պատմէ թէ Էրա (= Արայ)
որ պատերազմի մէջ մեռաւ, քայց ստանե-
լորդ օրն իւր մարմինն անարատ գտնուե-
ցաւ պատերազմի դաշտին մէջ երկատասու-
ներսդ օրն խարուկի վրայ եղած սաւն՝
յարուքիւն սաւա եւ հանդերձեալ իրերն
սկսաւ պատմել։ Այս յալսը պարագաները
չսա լաւ կը յարմարին Արային, զոր արա-
յէզք լղելալ յարուցին կամ այսինքն թէ այս-
պիսի գրոյց մը ստրածուեցաւ Հոյոց մէջ,
եւ զոր «Վիպտառնոյ երգ»ը կ'երգէր ան-
շուշտ։ Թէ նրունդ Սակաւակեայի քեոսյր

¹⁰⁷ Խոր. Ա. քր. «Առ այսօրիկ՝ եւ աշխարհիս մե-
րոյ անասակիք... արդարացուցանեն, աստ ուրեմն
գմա՛նն ասել Շամիրամայ, եւ զՆեաեաւի փախուսան,
եւ գպատօրումն եւ գիզն ջրոյն եւ զարբումն, այլ ի մօտ
հասնել սուսերաւորաց, եւ գյուսութն ի ծով, եւ
բան ի նմանէ՝ Ուլունք Շամիրամայ ի ծով։ Ալ թէ
ախորժես աստպել, եւ Շամիրամ քար առաջիմ քան
գնիսքէ։ Բայց ըսա Հ. Յ. Գաթրճեանի (էջ 46) այս
տողը բառ առ բառ երգէն չէ անուամբ, այլ Խորենացին
է որ գՇամիրամ Նիսքէի հետ կը համեմատէ։

¹⁰⁸ Հմմտ. Oeuvres de Platon, trad. p. V.
Cousin, Paris, Tome X, p. 279—295։ Տես Էմիլ,
Վէպք, էջ 87—92. Իննիսնեան, (որ գէր = կար կը
գնէ), Հնախօսութիւն Հոյ. Հտ. Գ. 66 քր։

Վարդգէսի Վաղարշապատ շինելու պատժութիւնը կար «երդ»ոց մէջ՝ կը ցուցնէ Հատակատուն (թիւ 8), ուր Վարդգէս «Երուանդ արքայի» դուռը կը կռէ կռիւ ¹⁰⁹։ Տիգրանայ քաջազործութիւնները կը պատմուէին այս երգերու մէջ եւ զՏիգրան շատ իսկ կը դուրսիւն ¹¹⁰, եւ նաեւ Ամգահայի գէպերը կը հաշակէին, ինչպէս անոր պարտութիւնն ու տան պոնդխտիւն ի հոյս, եւն։ Խորենացի կը յաւերա ¹¹¹ «յայաննն զայս ճշմարտագէտ եւ քուեղեացն երգք, զոր պահեցին տխրութեամբ, սրտէս լսեմ, մարդիկ կողմանն զինուէտ դուռտին Գաղթան, յորս չարին բանք երգոցն զԱրատչիսէ եւ զսրդոց նորա, յիշելով այլարանարար եւ զգարմիցն Ամգահայ՝ վիշտադառնս զնոսա կոչելով. զի Ամգահայի ի մեր լեզուս է վիշտոյ։ Այլ եւ ճաշ տանն զործել Արդաւանայ ի պատիւ Արատչիսի, եւ խարդաւանտի լեալ նմին ի տաճարին վիշտոյս։ Այլեւ Արտաւազդոյ ոչ գտեալ տանն, քաջի սրդւոյն Արատչիսի, անդի աղարանից՝ ի հիմնանայն Արատչատու. նա անց, տակ, զնաց եւ շինեաց ի

¹⁰⁹ Խոր. Բ. գլ. Կէ։ «Ան պատեաց պարագուր եւ զհոգս աւանն Վարդգէսի... յառապելն գորմէ ասնն (Տեա թ. 8)։

¹¹⁰ Խոր. Ա. իգ. «Խորտեալն այս եւ ողբերկ ծայրիւ հերաց երուանդեանն Տիգրան, երեսօք դունեան, եւ մեղսական... զորմէ ասէին ի հինսն մեր, որք բամբաւմբն երգէին, ինեւ սմա ի ցանկութիւնս մարմնոց չափաւոր, եւն»։

¹¹¹ Խոր. Ա. լ. (տպ. 1843, էջ 58)։

մէջ Մարտայ զՄարտիկուս, որ է ի պաշտին՝
որ անուանեալ կոչի Շարուրայ: Այլ և ան-
շայ, տսեն Սաթինիկ... (սեւ թ. 1.) : Եւ
որպ ո՞չ առսուել առասնօր պարմասցիս ի
վերայ մերայ ճշմարտապատմութեանս, թէ
ս'բոյէս յայանեցաք զանյայտ իրս վիշտոյաց,
որք ևն յապտան ի Մասիս»: Այս կատրը
յոյտնի կը ցուցնէ Հայկական այս «Վիպա-
սանայ Երգ»ին ընդարձակութիւնը. վստն զի
կը յիշաի Մարտայ վերսթիւնը (Քրիտասէ
յուսաջ Զ. գար), իսկ վերջերը՝ Արատչիսի,
Արատաւոյայ, Արդատնայ և Սաթինիկան
զէպքերը (Բ. զար Բ. Ք.). որեմն այս
Երգերը 700 տարւածն պատմութիւն կը բու-
վանդակէին՝ այս հայ Շահ-Նամէի մէջ¹¹²:
Վահագնի քաջութիւնները կ'երգէին այս հայ
համերականք, որոնց մի պատստն պահած է
Խորենոպի¹¹³ և Եկայ կը յուելաւ թէ¹¹⁴
«Յեա որպ և ընդ վիշտոյաց ասէին յերգն
կուել յմա և յոյթել, (Վահագն վիշապա-
քաղ ախոյոս կը կրէ առ Այաթունդեղեայ¹¹⁵)
և կարի իմն յմանապոյնս զՀերակղեայ հա-
հառակութեանց յմա երգէին»: Արչուկու-
նեայ պատմութեան յուսկան մաս մ'ալ
կար այս Երգերու մէջ, որոնք կը հաշտեն
նախ Տարքի հաւթկութիւնը, որ ձեռքով մայ-
սեր կը ճեղքէր, եղնոյով քարեր կը զծէր և

¹¹² Հմմտ. Էմին, Վէպք, էջ 17—19. Հ. 8. Գա-
րըրնեան, Անգիր Քամանակ, էջ 22—23 և ոյլք:

¹¹³ Տեւ թիւ 1.

¹¹⁴ Խոր. Ա. զի. րա:

¹¹⁵ Այաթ. տպ. Վենետ. 1862, էջ 606:

արծիւ կը նկարէր Էւ Պոնտոսի մէջ ժայռեր
ձգելով նաւերը կ'ընկղմէր ¹¹⁶ : Տորքի քա-
ջութեանց նկատմամբ պատմութեանը շատ
կը նմանին Ողիսականին Պոդիւփեմոսի ¹¹⁷ Էւ
Վերդիլիոսի Քակուսի վրայ պատմածնե-
րուն ¹¹⁸ : Տեսանք արդէն Արտաշիսի, Ար-
տաւադդոյ, Սաթրնկան Էւ Արդաւանոյ
միտք Երկերու ճառելը, որ կը յաւելուր
Արդաւանոյ մահը Էւ Մուրացոյն ցեղին
կոտորածը, Արդամոյ որդւոյն պատերազ-
մին, Էւ այլն Էւ կը յաւելու թէ «Այս
Արդամ է որ յԱռասպելիմ Արդաւան
անուանի ¹¹⁹» : Նուեւ կրտսանդայ ծննդեան
պատմութիւնը, զոր Խորենացի զրպցէն
կ'անու ¹²⁰, կ'երեւայ թէ Վիպրասանաց Երպին
մէջէն է ¹²¹ : Սմբատ Բաղրատունւոյն նկու-
րադրութիւնը Խորենացի կ'ըսէ յայտնի

¹¹⁶ Խոր. Բ. զլ. Ը. էջ 79. «Կարի անյարմար
թուէին նմո երգ լանիցն վասն ուժղոսութեանն...
բանդի երգելիմ...» :

¹¹⁷ Հմմտ. Հ. Յ. Գաբրընեան, Տիեզ. Պատմութեան,
Հոր. Ա. էջ 585. Անգիր ժամանակ, էջ 48 : —
Մ. Էմիմ, Վէպք, 29 :

¹¹⁸ Մ. Էմիմ, Մովսէս Խորենացի Էւ Հայկական
Վէպ. թրգմ. Խ. Յովհաննիսեանց, էջ 58 չ. :

¹¹⁹ Խոր. Բ. զլ. Ժա. (տպ. Վենետ. 1843,
էջ 130) :

¹²⁰ Խոր. Ա. զլ. լե. «Երուանդ ոմն, որդի կնոջ
արչակունեայ... Ունին զրպցէ յաղաղս նորա այսպէս :
Կին ոմն յաղգէ արչակունեաց. եւն» : Անշուշտ բովան-
դակ Երուանդոյ գործերն (մինչեւ զլ. թե) այս աղ-
բիւրէն են :

¹²¹ Հմմտ. Մ. Էմիմ, Վէպք, էջ 30 :

թէ «տոսասպել»էն առած է¹²², որ նաև Սմբատայ ընդդէմ Հռոմայեցւոյ («Դոմեա» ըստ առասպելին) մղած պատերազմը կը նկարարէր¹²³։ Արտաշէսի մահուան նկարարութեան կտոր մ'է անշուշտ թիւ 9. որուն մէջ Արտաշէս «զլաղել Լիւանց, և զլաղել Լիւանց» կամ որսորդութեան փափաքը կը յայտնէ¹²⁴։ Յայտնի է վերջնապէս Արտաշատիոյ տնիժսիւն և Քաջկերէն կապուիւն յԱշտան Մոսիսի մէջ, ևն, որուն վերջին մասերը զրայցէ առած է¹²⁵։ Այդ զրայցը կը յիշէ և Եզնիկ¹²⁶։ —

Արդէն այս ամէնն այնչափ լուսաւորութիւն տուաւ մեր խնդրին, որ կրնանք այժմ

¹²² Խոր. Բ. զլ. ծր. «Արեւիկէ Է ինձ տուել և վասն ասնն քաջին Սմբատայ. քանզի արդարեւ ըստ առասպելիմ ոչինչ կարի հետի ի ճշմարտութենէն, որ ասնէր հասակ տնդամոց համեմատ քաջութեանն, և տառքինս իւրան պոսցն որսորդ, և պեղեցիւթեան ալեւոր վայելչացեալ. սակաւ ինչ արեան նիւ ունելով յայտն՝ սրպէս զբակոնաթիկան ի վրայ ոսկոյ և ի մէջ մարդարայ ծաղէր, ևն»։ — տնշուշտ երկերս մտան են այս տաղերը։

¹²³ Խոր. Բ. զլ. ծր. «Զայս կամելով երգել յառապելսն, Դոմեա պոմն ասեն Եկեալ...»։

¹²⁴ Հմմտ. Հ. Թ. Գաթրրճեան, Անգիր ժամանակ, էջ 50։

¹²⁵ Խոր. Բ. զլ. կա. «Զքուցեմ Գամեկ և պառաւունք, Էթէ արդէլեալ կայ յայրի միում՝ կապեալ երկաթի չգիւցիւք. և երկու շունք հնապաղ կրծելով զլիթայսն, ջանայ ելանել և առնել վախճան, ևն»։ Այս զրայցը ծանօթ է և Վրաց սակաւ փափոխութեամբ։ Տես Մ. Էմիթ, Վէպք. էջ 41 և։

¹²⁶ Եզն. էջ 105։

մեր «փաղատանաց երգ»-ը բաժանդակա-
թեան կմախքը շինել: Ասիկ կը աւանտի որ
գրեթէ Հայկապեանց և Արշակունեաց սկզբ-
բուն բաժանդակ գէպքերը կը գանձուին այս
«փաղատանաց երգ»-ը մէջ երգում: Մու-
նասնայ թէ որդի քննութիւնը կ'ուզէ սպա-
րտացանել թէ Մոսկէն Խորենացի բարբ
Հայկապեանց և Արշակունեաց սկզբին մու-
սերը միմիայն այս փաղատաններէն համած է
և. միայն սքսպելու համար «Մար-Արտ»
անունը դրած է, այնպէս որ Մար-Արտ և
կրդ փաղատանաց համանիշ են¹²⁷: Ըստ այս
կարծեաց մեր երգերու նիւթն ու բաժանդա-
կութիւնն և. քնդարձակութիւնը բաւական
ճշգիւ գիացած կ'ըլլան: Մակայն միշտ
անկշտելի կարուստ է որ անհետ կորսուած
են այս հարատարայորձ երգերը կամ հայ
Շահ-համէն: Տեսնե՛ք այս երգերու նիւթն և
բաժանդակութիւնը, աւանեմք անոնց հե-
ղինակները, ժամանակը, տեսակներն ու
արուեստը:

§ 14. ԵՐԳԵՐՈՒ ԶԵՂԵՆԱՆԵՐԸ

Երգերու հեղինակներն ու ժամանակն
հարկու մեզի համար դարպեան հան-
գացք մ'ըլլալու են, երբ հազիւ հազ թէ
կրցանք իմանալ այն երգերու, ինչ ըլլալը:
Բայց ստացլ է որ ընթի հայ ազգի են և. այն
անչաւա Պոպթան դատուէն: Վստն գի թէ-

¹²⁷ Մ. Կլիմ, Մոսկէն Խոր. և Հայկապեան գէպ,
ժան. էջ 8—30:

պէտ եւ բովանդակ Հայոց ծանօթ ըլլալու են այս երգերը, բայց մասնաւորաբար միշտ Գողթնեցիք կը յիշուին երգիչ եւ պահպանիչ այս վիպասանութեան երգերու: Սորենացի չստ կ'ըսէ «ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան ¹²⁸». «թուելեաց երգքն, զսր պահեցին ախարժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն զինաւէտ դաւառին Գողթան ¹²⁹», եւ այլուր: Բայց տւելի որոշ կ'լմանանք այս խօսքէն ¹³⁰. «Զամանկ երգիչքն Գողթան առաստիւրանեն այսպէս... Մինչ դու զնացեր», եւն. (Տես Թ. 6): Ուրեմն յայտնապէս «Վիպասանաց երգը» հոս Գողթան երգիչներու կը տրուի: Սորենացի կը պարտաւ այլուր Հայոց «անսիրելութիւնը» «երգարանաց բանաւորաց» ¹³¹, բայց միւս կողմանէ ինքն ալ (ինչպէս յիշեալ խօսքերը կը ցուցնեն) կը խոստովանի որ «ախարժելով» կը պահէին իրենց վիպասանաց երգերը: Դեռեւս հինգերորդ դարու մէջ այնչափ սիրուած էր Հայոցմէ այս վիպասանութիւն երգելը, որ Փաւստոս Բուղանդ իբրեւ նշան Հայոց ոչ բոլոր սրտիւ քրիստոնէութիւն ընդդրկելուն կը համարի եւ յայտնի կ'ըսէ ¹³². «Միտք իւրեանց ընդ անպիտանս ընդ անօգուտս եւեթ գրօնեալ էին... այնպէս

¹²⁸ Սոր. Բ. գլ. Խթ. տպ. Վենետ. 1843, էջ 127, տող 13 եւ 21:

¹²⁹ Սոր. Ա. գլ. Լ. տպ. 1843, էջ 58,

¹³⁰ Սոր. Բ. գլ. Կա. տպ. 1843, էջ 38—139,

¹³¹ Սոր. Ա. գլ. Գ. էջ 7, 18 (տպ. 1843):

¹³² Բուղանդ. Գիրք Գ. գլ. Ժգ:

Եւ զեզերեալ մաշէին յտնուշղոյ կրթութիւն ընդ չքոտի մտացն ի հնութիւն հեթանոսութեանց սովորութեանց, բարբարոս խուժապուժ միտս ունելով: Եւ զիւրեանց երգս աւասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք ի փոյր կրթութեանց, եւ Լուին հաւատացեալք, եւ ի նոյն հանապուզորդեալք»: Քրիստոնէութիւնն լաւ աչքով չէր կրնար նայիլ այս երգերու վրայ, որոնք հեթանոսութեան հետ տնխոյնի կապով կը զօղէին Հայերը, այնպէս որ Գողթնեցիք՝ ուր Հայրենիք էր վիպասանութեան, գեռ Ե. դարուն մէջ ծածուկ հեթանոս էին եւ Մաշտոց Մեհրոսդ պանօք դարձուց¹³³, որով հորկաւ սուկաւ տնհետ կորսուեցան նոյն երգերը, որոնք խոտան եւ սխալձ սխալի համարուէին քրիստոնէոյ Հայոց մէջ: Բայց եւ այնպէս հինդերսդ դարու մէջ իսկ գեռ կային սիրողք: Մանօթ է նոյնիսկ Սմբատ Բաղրատունւոյ Պալսից եւ Հայոց տառասլելոց ցուցուցած փոյթը զոր կը կշտամբէ ինքն իսկ Խորենացի մանուկ կոչելով զՍմբատ եւ «տնհասութեան խակութեան» դործք¹³⁴: Սահակայ քով ծածօթ էին այս երգերու նիւթն ու բովանդատ-

¹³³ Կորիւն, տպ. Վենետ. 1833, էջ 7 եւ 14: Խոր. Գ. զլ. խէ եւ 4:

¹³⁴ Խոր. Ա. զլ. լր. ի վերջը Ա. դրոց (տպ. 1843, էջ 62). «Այլ զի՞նչ արդեօք տարփանք քեզ՝ եւ Բիւրասպի Աթոհահայ փծուն եւ անճոռնի առասպելք իցեն... Այլ տաջութ զայստոսիկ մանկականի քոյոց տիոց եւ անհասութեան խակութեանդ լեռլ տարփանք»:

կաթիւնն, այնպէս որ Խորենացին շատ ան-
 ցամ կը յիշէ թէ «յայտնի եմ քեզ յերդս Վի-
 պատանաց»։ «յայտնի եմ քեզ ի վիպատա-
 նաց»¹³⁵, եւն։ Եսէւ Ս. Փրոց թարգմանիչ-
 ներս կամայ թէ տկամայ այս երգերը կը
 յիշեն։ Կոստայ թարգմանիչը (Կոս. ԽԱ. 7)
 գտնելով բնագրին մէջ «քաջաբերեացէ այր
 չիտն», եւ գորրին Խորկանէ՛ զուռն» կար-
 դաւով՝ գրչէն թերեւս սարգելով՝ թարգ-
 մաներ է «Քաջաբերեացէ չիտն գորրին»,
 Կոնի Կոփել ռ'տն հարկանէ», որ Կոնի
 Կոփել յաւելաւածը վիպատանին «Կոնի Կո-
 փել գոտն Երտանայոց, կը յիշեն»¹³⁶։
 Ս. Փրոց շատ տեղեր, մանաւանդ սուգա-
 սաց, մարդարէտ թեանց եւ քանի մը գրքերու
 մէջ տեղ տեղ այնպիսի թարգմանութիւն կը
 գտնենք, որ մեզ մեր նախնեաց երգերն ա-
 ներգաշնակաւ որ եւ էջ մը կը ցուցնեն¹³⁷։

Յայն. «Եւար գոհաց շայ. «Կազուս երան-
 Սխարաց, տար գահաց գոցն Սխարաց, կազուս
 գոցնագոցն, գոցն յեարա- երանագոցն գոցնագոցն յեար-
 էրաաց այն պարանագի րաց, նարատ պէտպէս
 նար տարա»։ յեարաց, ա՛յն էր որտ-
 րանացի նար կազուս»։

¹³⁵ Հմմտ. Խոր. Բ, գլ. խթ. եւ պղար։

¹³⁶ Հմմտ. Հ. Բ. Փաթրարնեան, Կնդիր մամա-
 նակ, էջ 35։

¹³⁷ Գնենք միմիայն սրինտէ մ'այս ներգաշնա-
 կաւ որ թարգմանութեանց, (Դատ. Բ. 30)։

Բնագրին հաստատութիւնն ալ՝ յայտնի ներ-
 գաշնակութիւն կը տեսնուի։ Փարպեցի ալ կը՛րսէ
 «Իրեւ զատաջին քաջացն, զոր ի վէպսն պատմեմ եւ
 լսեմ»։

Սահկայն պէտք չկայ ասով ցուցնելու թէ կը սիրէին Հայերը նաեւ հինգերորդ դարու մէջ իրենց երգերը: Դեռ նոյն դարուն վերջերը ըստ աւանդութեան, Խորենացին տնձամբ լսած է նոյները¹³⁸: Ո՛վ կրնար կարծել որ նաեւ Փ. դարուն գեաւես կը լսուէին ժողովրդական բերանը սոյն երգերէն, եւ սահկայն Մաղխտորսոյ լսեց գեղջկան բերնէն եւ իւր հազարգամ պատասխիկը (Տե՛ս Թ. 5) արգեամբ ալ հարապստ է: Թերեւս եւ այժմ գանձին սոյն աւանդութեան բեկարները, սրուն վրայ քիչ մ'ետքը:

Տարակցոյ չկայ որ միւսեւոյն գրչի գործ դժուարաւ կրնար բլլալ այս հոյ Շաշնամէն, վասն զի նոյն գրութեան մէջ, ինչպէս տեսնեմք, Հայկէն սկսեալ մինչեւ Արտատաղդ եւ աւելի աչ թերեւս միասմի կը պատմուէին, որոնց մի մասն շատանց գրուած էր¹³⁹, մինչ Արտատաղդոյ վրայ գրուածներն հարկաւ շատ աչ տաւն պիտի գրուէին: Սահկայն ստացլ թան մ'ըսել շէնք կրնար այս նկատմամբ, ստացլ է միայն որ հեքանուս էին այս գրոյները, որ յայտնի է անկից որ մեր պատմիչները միշտ հեքանուսական զործ կը համարին ասոնք, մանաւանդ թէ Բաւարեց յայտնի իսկ «Նոսթիւն հեթանոսութեանց սովորութեանց» կը կոչէ ասոնք սիրելիւ եւ

¹³⁸ Խոր. Ա. գլ. 10. «Զայս երգելով ոմանց բամբուսմբ, լուտք իսկ տկանջոր մերովք»: — Խոր. Ա. գլ. 14. «Զորմէ տակին... որ բամբուսմբ երգէին»:

¹³⁹ Խոր. Ա. գլ. 44.

վերջապէս որ Գոգթնացիք այս երգերու սէր
ունենալով՝ հեթանոս ալ մնացին: Յակոնէ
յանուանէ յանաստեղծ կը յիշուի Արտա-
շեսի օրերով Վրայր¹⁴⁰, զոր Արտաշէս ասն
արքունեաց հազարապետ անուանեց: Ունէ՞ր
տրդեօք Վրայր ալ մասն այս երգերու մէջ.
չենք գիտեր: Գիտենք միայն կային շատ
բանաստեղծներ, որոնք տեղէ տեղ պատելով
կ'երգէին տանք, ուստի հչոյիւ կեպտաց
տրուիամեբու կամ Համերասը նուազող հազ-
նեբգուաց պէս: Զայս յայտնի կը ցուցնէ
Թորենացւոյն խօսքը թէ «լուաք իսկ տկան-
ջօք մերովք», մինչդեռ այլուր «զոր սրահե-
ցին, արալէս լսեմ, բնակիչք... Գոգթան»,
ուստի ինքը Գոգթնի մէջ չէ լսած, այլ ա'յլ
նուազողներ շրջն'ը (հաղներդաք) իւր տո-
ջերը նուազած: Մանօթ է նաեւ որարուորաց
տոջեն իսկ կ'երգէին տանք¹⁴¹: —

Այս երգերու նկարագիրն վիպական
(épique) էր, ինչպէս գիտին է զուշակել
մինչեւ հիմայ բառածներէն: մեր ունեցած
հատակատորներն ալ նշան են ասոր: Ուստի
այս երգերը կրօնական չէին կամ թէ ի պու-
տիւ գից եւ բազնաց ասջեւ երգելու չէին
յօրինուած, այլ Հայոց հին գիցողներու

¹⁴⁰ Խոր. Բ. ծղ. «Կարդէ Արտաշէս զՎրայր՝
հազարապետ, զայր իմաստուն եւ բանաստեղծ»:

¹⁴¹ Խոր. Բ. զյ. ծ. «Զայս տեղի տառապելա-
բանելով վիպասանքն յերգելն ի բեանց ասեն...»:
Խոր. Ա. զլ. (տղ. 1813, էջ 17) «Հինք արամազնեաց
ի նուազս բամբռան եւ յերգս ցցոց եւ պարուց զպսո-
սիկ յիշատակին»:

կենսադրութիւնն էր, որուն մէջ քաղանկա-
կուած էր հարկաւ Հայոց հին և նոր դիցա-
րանութիւնն ալ: Թերեւս քուրմ չէին յօրի-
նողները. րոյց ստոյգ կ'երեւայ թէ պէթ
այսպիսի անձեր էին որ արքունիքն անկամ
համարձակ մուտք անէին¹⁴² և տեղեակ էին
անոր մէջ եղած դադանիքներու անկամ,
ինչպէս մեր ունեցած հատակասարներու
մէջ անկամ կը տեսնենք Ստթինկուն նկատ-
մամբ: Սոյն երգերն էին որ Արատապոյալ
ընդգէմ Արդստանոյ ունեցած ծածուկ նա-
խանձն ևւն կը պատմեն: —

§ 15. ԵՐԳԵՐՈՒ ՍԵՌԸ

Այս երգերու տեսակաց վրայ չափ քան
չենք դիտեր: Տեսանք որ այս երգերը կը
կոչուին առասպել, երգ առասպելաց, վիպա-
սանութիւն, րոյց պիտաւորաբար «վիպասա-
նոց երգք» և «թուելեաց երգք» կը յի-
շտին: Արդեօք ի՞նչ ստորբերութիւն ունին
այն «թուելեաց երգք»: Այս երկու անուն-
ները առիթ առած են կարծեաց թէ երկու
տեսակ էին Հայոց այս հին երգերը: «Թուե-
լեաց երգ»երը ժամանակագրական կարգու
կը պատմէին, մինչ «վիպասանոց» երգերը
աւելի իրենց երեւակոյութեան կը հետե-
ւէին¹⁴³: Բայց կոյ տւելի լատպոյն կար-

¹⁴² Հմմտ. Հ. Ս. ԳաթրքՏեան, Անդիր ժամա-
նակ, էջ 23:

¹⁴³ Այսպէս Մ. Էմին, Վէպք, էջ 19:

ծիք¹⁴⁴ թէ «թուելեաց երդք» եւ «վխաւսանաց երդ» միւսնայն բանը կը ցուցնեն: Արդեամբ ալ Խորենացի Արտաշէսի Բ. դարձերու համար կ'ըսէ թէ «այս ամենայն յայտնի են քեզ յերդս վխաւսանաց», եւ սահայն ինքն է ըսող թէ «Յայտնեն զայս եւ քաւելեացն երգք... յորս շորին բանք զԱրտաշէսէ եւ զարդոց նարա»...: Բայց թէ ի՞նչ պատճառաւ «թուելեաց երդ» կ'անուանէին, յայտնի չէ զի բաւ: Կան որ կ'ըսեն այսպէս կ'անուանուին, այն երդերու «թուականութիւն կամ չափականութիւն» ցուցնելու համար, սակայն եւ այնպէս անչափակցեալ եւ անքաւակամ երգ մ'ենթադրել չկրնալով՝ տարակուսական կը մնայ այս մեկնութիւնը:

Հայաց մէջ կար շին տանն եւ Բնաբերգակամ քանապոյտ իւր, որուն երկու զլխատ որ տեսակները կը յիշուին մեր պատմագիրներու մօտ: Այս չենք կրնար ճշդութեւ ի՞նչ տեսակ էին նուազ, գեղօմք, մրմուռք, ցուցք եւ այլն անուամբ յիշուած երգերը: Բայց զիտենք որ խնայքի, կոշտնքի, հարսանիքի ժամանակ եւ այլ սրտախաթիւններու տանն մեծամեծներն եւ թուպաւորները երգեցիկներու խմբեր կ'ուէնենային¹⁴⁵, հարսանիքի ցուցք եւ ցցոց երգեր

¹⁴⁴ Հմմտ. Մ. Միսնասերեանց, Քնար Հայկական, Երգեր, էջ 23:

¹⁴⁵ Խոր. Գ. զլ. ԺԹ. «Իսկ Արշակ... հանապաղ ի յիշորբոս եւ յերգս վարձկանաց»: — Խոր. Բ. զլ. կր. «Յուրախօտնայն զիշուով՝ տեսեալ Տրդատաց

ալ կը յիշուին¹⁴⁶։ Ինչպէս յայտնի կը տեսնուի այս յիշուած վկայութեան խօսքերէն, այսպիսի նիւթերու մէջ աւելի բանաստեղծուիմներն էին սիրող և իրենք էին այն «վարձկան» երգիչները մեծ մասով։ — Երկրորդ նիւթն հայ քնարականին էր սուղ և մահաւան, յայտարարութեան սգրեղցական երգեր։ Էին հեթանոսները շափազանցութեան կը պիմէին այս պարագայի մէջ, իրենց սգրերու և կոծերու շափ ու սահման չկար։ Նոյնը կը տեսնենք Հայոց մէջ ալ. բաւական է յիշել միայն Փառաւնձեմի կոծը Գնեկի գիտէին վրայ, որ ճշգրիտ նկարագիր հայոց մեակի վրայ բրած կոծին¹⁴⁷։ Կը վար-

դին գի . . . երգէր ձեռամբ. . . առ զբեկար. Տար ինձ վարձակս գայոք։ — Բազանց, Գար. և. գլ. ր. գեղեցիկ կը նկարագրէ Պապոյ արած խնճոյքն, արուն մէջ ի մէջ՝ այլոց «խմբիկաւարք և արնդահարք քնարահարք և փայահարք իրաքանչիւր արահատար պէտպէս ձայնիւ ըսարտեցան. . . և. նոյէր (Պապ) ընդ պէտպէս ամբսի զուստնացն և. ն»։

¹⁴⁶ Աղաթի. տղ. Վենետ. 1862, էջ 143 (ԻԲ). «Աս հասարակ ելլոս առեալ բարբառեցան կայքիւ ք վտղելով» ըսող բարձեալ մարդկանն. . . համարէին հարստեանցն զղարսն պարել և զկախու յարդարել»։

¹⁴⁷ Բազ. Դ. գլ. ր. «Թագաւորն զնայեալ ի լոյլում, նստեալ յայր. . . երթեալ նստէր մօտ տղին, յայր ինքն. և. ապր հրաման» կոծ մեծ և. աշխարս դնել շաւրջ զսպանեալ գիտեամբ։ Իսկ կինն սպանեալն փառանձեմն զհանդերձն պատահալ, գղեստ արձակեալ, մերկատիտ կայր ի մէջ աշխարամիմ կոծէր, ձայն արկանեալ ճշէր, յոգրս արտասուաց աղիւսգորմ գուժի ոտ հասարակ զամենեւեան տցուցանէր. . . Զհերն փետէր, ճշէր ընդ կոծելն, և. ն»։ Հմտ. վար ծնթ. 150)։

ձէին նաեւ կոծի եւ ողբի սեպհական երգե-
ցիկներու խմբեր, որոնք «ձայնարկութեան» եւ
«Եղերամարք» կ'անուանուէին իրենց տա-
նորդն ալ «մայր ողբոց» որոնք «ի ձայն ող-
բոց» կեղծեալ ցառով կը կոծէին մե-
սեալը¹⁴⁸։ Ասոնց սրաշտօնն էր նաեւ ծափա-
հարութեամբ¹⁴⁹ եւ սղակերպական պարով
աշխարհել¹⁵⁰ եւ սովորաբար ալ իրենց ոյս
սղակերպական երգերը որ մըմուսնի կը կո-
չուէին՝ ընկերացած էին նուազաւորանե-
րով¹⁵¹ եւ ոյս երգով մեռելին կեանքի նկա-
րուրութիւնը կու տային կամ «իւր յի-
ստամանութիւն» մը անոր քաջուործու-
թեանց¹⁵²։ Այս սովորութիւնները բաւորա-

¹⁴⁸ Բույ. Անդ. «Ապա իրբեւ մեծ իրքն հա-
մարձակ յայտնեցան ի լսելիս ամենեկուն եւ ի
ձայնարկութեան ամենայն, եղև նա մայր ողբոցն, եւն»։

¹⁴⁹ Տես Բույ. Ե. գլ. յա. Բոցց նաեւ Դ. գլ. յ.
«Թագաւորն ծափս զծափի հարեալ մեծաւ զղջմամբ
բնդ իրս՝ գար զործեաց»։

¹⁵⁰ Բույ. Ե. գլ. յա. «Յորժամ զմեռեալ» յա-
յին, փաղովք եւ փամպուկ եւ վնոք վկոծսն պարուցն
կաշաւելով, զսիզսն հարեալս, զերեսս պատառեալս,
արք եւ կանայք պղծութեամբ ճիւղղութեամբ պա-
րուք զէմ բնդ զէմ հարկանելով, կամ ծափս հար-
կանելով, զմեռեալն յուղարկէին»։

¹⁵² Բույ. Դ. գլ. ժգ. «Ձայնարկութեան ամենայն
ի ձայն ողբոցն սկսան նուագել զիրան... Տիրիթայ,
զրկն զնէլն, զքսութիւնն, զհնարս մահու նիւթել,
զսպանուին, ձայնիւք մըմնոցն ի վրայ սպանելոյն ի
մէջ կսծոյն բարբառէին»։ — Նաեւ ամենաշփոթ յու-
ղարկուորդութիւնը մանրամասն կը յաւելու «եւ
ղկնիսն ձայնարկուլ կուսանք, սեւազգեստք եւ աշ-
խարող կանայք»։

վին բնաջինջ շիրցաւ ընել քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջէն. սյուսը խկ կան տեղ տեղ այս «լաւկան» կանայք, որոնք ճշդիւ հիներու պէս մեռելին կենսադրութիւնը կը պատմեն սղարտով, եւ այլեւայլ հրաժարականներ, յորդորներ սը յառնէ ննջեցեալն, եւն, կ'երդեն¹⁵²։ Սակայն քրիստոնէութիւնը միշտ ջանաց արժատաւիւիլ ընել սոսոնք եւ արդէն հինդերսրդ դարու մէջ հեթանոսական աղծութիւն կը համարուէին, այնպէս սը հեթանոսութիւնը Հայոց մէջ նորէն մտածանելու իրրեւ զէնք տռնուեցան այս սովորութիւնները¹⁵³։ հինդերսրդ դարու կէսին։ Հայոց եկեղեցական օրէնսդրութիւնը միշտ օրէնքներ կրկնեց այս սովորութեանց զէմ¹⁵⁴։ Տեր մատենադիրներու ալ ատելութիւնն այս նկատմամբ յայտնի է, նաեւ ըմէն յաճախ կը քարոզուէր յարութեան յայսր։

Ամէն կրթեալ աղդերու մէջ հարկու կը դանուի նաեւ քատերական լանաատեղծութեան ատախճան մը, բայց այս տեսակն իւր

¹⁵² Հմմտ. նաեւ Մ. Միանոս, Քնար Հայկ. երգեր, էջ 41—42։

¹⁵³ Եղիշէ, տպ. վեհետ. 1859, էջ 48. «Յերկարէր (Վատակ) զնուագսն ուրախութեան, մաշեւով զերկայնութիւն զիշերացն յերգս արեկցութեան... քաղցրացուցանէր ոմանց զկարկս երաժշտական եւ զերգս հեթանոսական»։

¹⁵⁴ Բուդ. Դ. զլ. դ. «զմահ մարդկանն առանց դարձի միւսանդամ կենդանանալոյ համարեցին, եւ անյուսութեամբ ի վրայ զնացեւոցն օնիրս զործեցին լաւեացն կոծոյն»։ Այլուր ալ կը գտնենք նոյնը։

կատարելութիւնն հասոցաւ միայն Յունաց եւ Հռոմայեցւոց մէջ: Այս բանաւանդութեան սկիզբն այնպէս ելաւ, որ սկսուեցաւ ազգի զից եւ զիւրացուներու գործերը ժողովրդեան առջեւ ներկայացնել: Նաեւ Հայոց մէջ որոշ աստիճան մը զարգացած էր բանագործութիւնը, մանաւանդ թէ Պատմութիւնը կը վկայէ թէ Տիգրան Բ. ի ժամանակ թափառներ կային ի Հայաստան, եւ թէ հոյ թափառորն իսկ Արտաշատի գրած է թափառութեան յաճական լեզուով: Սակայն այս ամէնն ոտոր պատմիչներու պատմածը հարկաւ բնիկ հոյ ժողովրդեան ներկայութեան նկատմամբ չէ: Գէթ զիտենք որ «վրացականաց երգ»երու բովանդակութիւնը կը ներկայացուէր հոյ ժողովրդեան «չուտան»ներու ձեւով, մանաւանդ թէ Խաբէնաչի (Խ. Ա., գլ. Ժ Գ) «զուտնիակաւ» կ'անուանէ, կը հետևիցի թէ «աստջի ժողովրդեան ի հրապարակս ձեւացուցանէին զպարանոկեալն յերգս վրացականաց¹⁵⁵»: Հինգերորդ դարու մէջ ալ Մանդակունի իւր ճառերուն մէջ զուտանաց եւ թափառաց գէթ կը խօսէր, որով թափառաց զայսլթիւնը կ'ենթադրէ: Սակայն հարկաւ խաղաղողները յայն էին եւ կամ 100 տարիէ մը ի վեր Յունաց ձեռքն եղած Հայաստանի արեւմտեան մասին մէջ տարածուած էին¹⁵⁶, մանաւանդ թէ «այդ

¹⁵⁵ Այսպէս Մ. Էմին, Վէպք, էջ 96:

¹⁵⁶ Հ. Յ. Գաքըրմեան, Անգիր ժամանակ, էջ 29:

մի տեսակ հետեւողութիւն է . Յունաց
սուրբ հարց», որոնք միշտ Բիզանդիոյ
տնտեսակ թատերց պէժ խօսած են . ուստի
այս ճառին պայութիւնը թատերց Հայաստան
գանաւելլը չի կրնար զիւրու ցուցնել¹⁵⁷ :
Միտ պնենք եւս որ պէտ կատարեալ ասոյց
չէ թէ այս ճառն Մանգակունւո՞յ է իրապէս
թէ լսկ թարգմանութիւն մը յայն կամ ոտորի
հեղինակէ , այնպէս ինչպէս Սակերերանի
թատերց պէժ պրած ճատերն ալ ունինք
թարգմանած : Հայկական երպերու տե-
սակներու վրայ աւելի տեղեկութիւններ կը
պակսին , ինչպէս նաեւ այս վերջին տեսակ-
ներու հին հայ երպերու եւ ոչ հատակասար
մ'ունինք :

Այս երպերը կ'երպեցուէին ի հարկէ
զործեաց ընկերակցութեամբ : Այս պարծիք-
ներու ձեւն ու ինչպիսի բլլալն հարկաւ որ
տնծանօթ է մեզ : Բայց թէ Հայք ալ ունէին
վիշողական , լարական եւ քնդական զործիք-
ներ՝ յայտնի է . այս երեք տեսակն հին ուղ-
ղերու քով ծանօթ էր : Նախ վիշողականներու
կարպէն ի մէջ այլոց կը յիշուի սրիկզ հո-
վուտեան , որ հարկաւ ամենուհին զործիք-
ներէն էր , վաղ եղեղնեայ , որոնց այլեւայլ
տեսակները քովէ քով պնելով ներդաշնու-
կութիւն կը կազմուէր , անշուշտ այս է

¹⁵⁷ Հմմտ . Մ . Միանսարեանց , Քնար Հայկա-
կան , երգեր , էջ 45 , ծնթ . 1 :

Երգիւն կոչուածն առ Մամբրէի¹⁵⁸, փող
 պղնձի¹⁵⁹ անշուշտ եւ եղջերեայ, եւայլն :
 Աղեաց նուագարանք կամ զործիք ծանօթ են
 մեզ արդէն վերը յիշուած վկայութիւններու
 մէջ, այսպէս կը յիշուին քնար, ջնար, վիւն,
 տաւիղ, փանդիոն եւ վերջապէս Գողթան
 երգիչներու սիրելի բամբիոն : Չենք կարող
 դիւրաւ ըսել թէ ճշդիւ ի՞նչ տեսակ էին
 քնարն ու ջնարն եւ վիւնը եւն, բայց զլիսուս-
 րարար խնդրոյ նիւթ է թէ ի՞նչ էր բամ-
 բիոն, որ Գողթնեցւոյ սիրական երգարանն
 էր, վասն զի միշտ կը յիշուի թէ «բամբուսմ
 երգէին» Գողթնեցի վիպասանները : Հ. Գ.
 Գաթրընեան¹⁶⁰ այսպիսի մեկնութիւն կու
 տայ, բամբ = պարսկերէն բամ (bam), որ
 բաւժը կը նշանակէ, ուստի բամբիոն՝ բաւժ-
 ասացն նուագարան մ'ըլլալու է աղեբախ :
 Ուստի ընդունելի չէ ոմանց կարծիքն՝ որ
 բամբիոն — ծնծղայ կը դնեն : Ասոր ո՛չ դոյզն
 նշան է եւ այն յետինդարեան պատմիչ մը¹⁶¹
 խորհնացւոյ «բամբուսմ կը մեկնէ «ի կըն-
 տընուոցահար աղերախս», որով ծնծղայ չի

¹⁵⁸ Մամբրէ վերծանող, տպ. Վենետ. 1833.
 ճառ ի Յարութիւն Ղազարու (էջ 47). «Որպէս եւ
 յերգիւնն արուեստապետն ընդ մի բերանէ փչէ, եւ
 բազմութիւն փողոցն առ հասարակ գոչեն. ոմն սոսկ,
 ոմն թաւ, եւ ոմն եւս թանձրագոյն, եւն» :

¹⁵⁹ Խոր. Բ. դլ. կ :

¹⁶⁰ Անդիր ժամանակ, էջ 30 : Մ. Միանսարեաց,
 Երգեր, 46 :

¹⁶¹ Յովհան կաթողիկոս, տպ. Երուս. 1843,
 էջ 14 :

կրնար ըլլալ¹⁶²։ Իսկ փանդիոն յանական
բառ է (*Πανδοῦρα* կամ *Πανδοურიς*) , որ
ըսել է կիրքառ Երեքազեան։ Հարկաւ նուեւ
ջնար, վին, Էւն, որոնք այժմ = քնար կը
համարինք) իրարմէ տարրեր էին կազմու-
թեամբ, լարերու ինչով կամ աւելի կազմով։
— Վերջոսէս բախազականաց մէջ կը յի-
շուի ի մասնաւորի Բմբուկ եւ ծննդայ։

Այս Երեքառ հետ հարկաւ կապուած
էին կաքաւներ, սյուրեր եւն, որոնց ինչ կամ
ինչոսէս ըլլալն հարկաւ անծանաթ է մեզ։
Զարմանալին այն է որ նուեւ սուղի կածի
սլարեր կային, եւ Եղերամայրերու գլխաւոր
դարձերէն իրենց յատուկ կաքաւն ու սյուր
դանց չընել¹⁶³։ Կը յիշուին Կաքաւք, կայթք,
վայք, քայք եւ բազմաթեամբ՝ սլար կամ
սլարանցիկ¹⁶⁴։ Սակփան Պաշտասնեան¹⁶⁵
այսպէս կը մեկնէ սոյն բուերը «կաքաւք» =
«խնչոտելով սյուրել», «կայթք» = սաները
եւ ձեռքերը խփելով սյուր դալ»։ Բայց դեռ
միշտ մթին մեղ համար այս սովէնը կ'Երեւոյ
թէ կայքք եւ վազք նոյն են, վասն զի Սյու-
թանդեղոս¹⁶⁶ «կայքիւք վազելով» կ'ըսէ։
Իսկ ցուցք այսպէս կը մեկնէ էմին¹⁶⁷։ Յուց

¹⁶² Հմմտ. Լ. Էմին, Վէպք, էջ 97—98։

^{163/164} Աղաթ. տոյ. Վենետ. 1862, էջ 143 (Ժէ)

եւ սյուր։

¹⁶⁵ Բանաւոր գրականութիւն, Թիֆլիզ, 1865,
էջ 174. Հմմտ. Քնար Հայկական, Երզնք, էջ 47։

¹⁶⁶ Աղաթ. Անդ, տեւ ծանօթ. 5։

¹⁶⁷ Վէպք, էջ 97։ — Հմմտ. Լ. Միանասարեան,
Քնար Հայկական, էջ 47, որ ի մէջ կը բերէ թէ «եր-
զիշները ասելիս, միեւնոյն ժամանակ պար էին գալի»։

բառի երկրորդ ձևն է ցայց, արմատ է բայիս ցուցանեմ, ևւ նշանակէ զզարծողութիւն գուսանին, որով առ հանդիսացելոց զզարծս արեւէ անձին ցուցանէ»։ Ուստի «Երգ ցցոց ևւ սլաքուց» ոչ այլ լինչ յայտ առնէ ըսոյց Եթէ Երգք զսուսանաց ևւ Երգչաց՝ զկտրս աստղաց ժողովրդեան, զնաքօք սլաքաւելոյ»։ Շուտ տարակուսական է այս, վասն զի թէ ևւ «ցցոց Երգ» է «վխտասանաց Երգոց» ներկայացուած, բայց ցուցք իրօք կաքաւ էր, ուստի Երգիչք կը կաքաւէին ևւ ոչ թէ լոկ կը պատմէին կամ կը ներկայացնէին վխտասանութիւնը։ Այսպիսով Երգչի միջոցով՝ ցուց բարձեալ¹⁶⁸։

§ 16. ԵՐԳԵՐՈՒ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Այս Երգերու արուեստն¹⁶⁹ մեղի համար գրեթէ զորոյեան հանդոյց մըն է, լայց ի հարկէ արու կանոններու ևւ շափի ենթարկուած ըլլալու էր. վասն զի անշտփուկեալ երգ Լնթաղրել անհնարին է։ Ուրիշ խնդիր է թէ կրնար ունենալ այս շափակցութիւնն նաեւ շատ արատաթիւն, ինչպէս տնին արեւելեան ուրիշ սղղերու Երգերն ալ։ Ստոյգ է թէ հաս շենք կրնար փնտռել Արալական տաղաշափութեան օրէնքները, որ այն ատեն զեւ ևւ ոչ ծնած էր։ Բայց զէթ

¹⁶⁸ Հմմտ. այս ամենուն համար Հ. Յ. Գաթրընեան, Անդիր ժամանակ, էջ 29—31։

¹⁶⁹ Հմմտ. Հ. Յ. Գաթրընեան, Անդիր ժամանակ, էջ 31—43։

նմանութիւնն չունին յանական եւ լատինական լատնատեղծութեան, որոնց էութիւնն երկուք եւ սուղ ձայնաւորներու վրայ է: Այս խնդիր մըն է որ ոչ հաստատուէ, բայց եւ ոչ ժխտելի կրնանք լսացարձակ: Եթէ այժմ ունեցած հատակոտորներէն դատենք, շատ դժուար է ենթադրել թէ չին դասական ասպաշափութեան սրէնքները ի զօրու եղած, են, վասն զի ի՞նչպէս մեկնելու է դ. օ. հետեւեալ տողերը.

Երկն ի ծախսն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն,
նա հար հեր ունէր.

Հոս երկար եւ սուղն ալ չի կրնար այս երկու բառերովին անշափակեալ տողերը իրարու զէթ համեմատական ընելու: Բայց դժուարութիւնը հոս է ճշգիւ: Գիտենք որ նախնիք բոսերն եւ սողերն անանջատ կը զբէին. ուրեմն խնդիր է՝ որդեօք ոգի՞ւ տնատուած է եւ անդամատուած են այն հատակոտորները: Այնպէս որ փորձ իսկ եղու բառերովին նոր եղանակով անդամատել երգը¹⁷⁰. բայց եւ այս յաջողութիւն չկտաւ: Գուցէ թէ նաեւ ձեռնարաց փոփոխութիւն եւ աղտաղմոնք ալ եւ նաեւ Խորենացւոյ հասուկտիր միայն կոչումն ընելովն՝ այս երգերն նախնարար բառերովին ուրիշ կերպարանք ունէին: Բայց թէ կար անոնց մէջն ալ չափակամութիւն եւ համեմատակամութիւն, յայտնի է անկէ ալ որ գործեօք երգելը կ'ենթադրէ չափ մը, այնպէս որ այն

¹⁷⁰ Ստ. Մալխասեան, Արձագանգ, 1889, Թ. 17:

Երգերու մէջ ել եւ էջ մը հարկաւ ըլլալու
 էր, տալ թէ ոչ ի՞նչպէս կաքաւի եւ նուա-
 ցարանի կը յամարէին: Անշուշտ երկար եւ
 սուղ ձայնաւորներ ալ կտկան մաս մըն էին
 այս շախտկանութեան մէջ, վասն զի լեզուին
 իսկ կտկան ըլլալով՝ անհնար էր ստնակախ
 րնել այն օրէնքները: Իսկ թէ մեր նախնիք-
 ները մեր ստաներուն մէջ երկար, սուղ եւ
 միջին կը գտնադանէին՝ յայտնի է եւ
 ստաց¹⁷¹: Թէ նաեւ շեշտի գիրքն այլապէս էր
 գրարարի մէջ՝ հաւանական է: Արդի դա-
 տարարբաններն իսկ շատ կը տարբերին
 այս կէտին մէջ գրաւորէն: Արեւելու արժանի
 է Ազուլիսի բարբառը՝ (= Գալթն հնոց),
 որուն կանոնն է՝ միշտ վերջընթեր վանկը
 շեշտել¹⁷² եւն: Այսպէս տրեմն այս երգերու
 արուեստը մեզի համար գեո տեղծուած է:

Միայն այս մասին անդրադարձում մը
 եղած է թէ այս երգերը շատ կը նմանին հին
 երրացեցուց երգերու եւ օրհնութեանց, ոչն-
 ակէս որ նոյն արուեստը կ'երեւայ թէ անին:
 Միտ գրուած է որ այս երկու երգերուն ալ
 կտկան յատկութիւնն է առաջին տողին մէջ
 լրածը կրկնել նոր գարձաւածներով յաջորդ
 տողերու մէջ եւ այս իմաստներն հիւսել եւ

¹⁷¹ Բաւ է միայն յիշել՝ Կորխն, տպ. 1833, չ. 10. «Ջամէնայն ընտրութիւնս նշանադրոցն զՅրա-
 ցոյնս, զկտրմն եւ զերկայնն. զառանձինն եւ զկրկնա-
 տրմ, միանգամայն յօրհնեալ»: — Հմմտ. նաեւ Արդի
 Քենական Քերտիկ. տպ. Վիեննա 1866, չ. 425 չ.:

¹⁷² Տես Սարգիս Սարգսեանց, Ազուլեցոյ բար-
 բառ զսկերի լեզուն, Մատկաւ, 1883 (Երկու մասն):

«դաշնակաւոր կրկնութիւններ աւ աստիճանաւոր իմաստի յառաջագիծութիւն» մը կազմել: Ահաւաստիք քանի մը տող, զարմնք համեմատենք մեր երգին հետ:

Երկնէր Երկին և Երկիր	Հողմով որամթթեան քո
Երկնէր և ծիրանի ծով	պատասեցան ջուրք,
Երկն ի ծովուն ունէր	Պաղեցուն որդիւ պարխայ
դկարմբիկ և դեղնիկն.	ջուրք,
Ընդ և դեղան փող	Պաղեցուն ալիք ի մէջ
ծուխ ելանէր,	ծովուն 173. . .
Ընդ և դեղան փող	Տէր յելունել քո ի Սէիրոց,
բոց ելանէր,	և ի չուել քամ յանդաս-
և ի բոցոյն	սանաց կզոգմայ,
պատանեկիկ վայելր.	Երկիր շարժեցաւ,
նա հար հեր սնէր.	և Երկինք խառվեցան. . .
Աղա թէ բոց ունէր	Հեղեղատն կիսանի
մարուս՝	մերժեաց զնստա,
և աշկունքն էին	Հեղեղատն կատեւիմայ,
արեղակունք:	Հեղեղատն կիսունի 174:

Այս համեմատութիւնն յայտնի կը ցուցնէ թէ նոյն արաւստն է Երկուքին մէջն ալ, աւտի Երբայական բանաստեղծութեան քննութիւնը լայս կրնայ սփռել մեր երգերու վրայ ալ: Լաւ միտ գրուած է, որ այս երգերու «բուն այժը համեմատականութեան վրայ է», այսինքն «մէկ ղլխաւոր իմաստ կամ մասածութիւն մը բացատրող երկու կամ շատ նախադասութիւններու կանոնաւոր կապակցութիւնն ու շարքը»: Այս նախադասութիւնները սովորաբար երկու քովէ քով կ'ըլլան,

173 Ելք. գլ. ԺԵ:

174 Դատ. գլ. Ե.: Հմտ. վերը ծնթ. 137 գրուած տողն ալ:

ինչպէս յիշեալ երկին առաջին տողերը, բայց
Երբեմն նաեւ չորս տող զիրկրնդ խառն կը
հիւսին իրարու հետ, ինչպէս է հաւատ-
կոտորն (թիւ 1 և 2) : Վերջապէս լաւ միտ
դրուած է նաեւ սր այս լծակցեալ նախա-
դասութիւնները երկու եղանակով կը կա-
պուին իրարու հետ, նախ՝ բաղադրական,
սցոինքն երկրորդ նախադասութիւնն առա-
ջինին հաւասարագօր կ'ըլլայ և չարուհակու-
թիւնն ինչպէս է սա տողը

Տեղ սակի սեււայր ի փեսայութեանն Արտա-
շիւի,

Տեղայր մարդարիտ ի հարսնութեան Սա-
թիւհեանն .

կա'մ հակադրական եղանակով, սցոինքն
երկրորդ նախադասութիւնն առաջինին հա-
կուրտեան կամ հակառակն է, բայց եր-
կուքն ի միասին մէկ իմաստ կը կողմեն,
այսպէս է՝

Թէ քս Շարայի սրկսրն է, մեր Շիրակայ ամ-
բորք չեն :

Այսչափ միայն դիտենք հայ երգերու
արուեստին վրայ ևւ այն զլխաւորաբար
Հ. Յ. Գաթըրճեանի քննութեամբը¹⁷⁵, որ

¹⁷⁵ Հ. Գաթըրճեան Զարբհանէլեան, Պատմութիւն
Դպրութեանց, էջ 123—11) քաղուածոյք է լսկ Գա-
թըրճեան, Անդիր ժամանակ, էջ 31—43 էջերէն :
Մ. Միսնոսարեանց, Քնար. Հայկ. երգեր, էջ 57
արտասուրած է լսկ Զարբհանէլեանի ըսածը : Մ. Էմին
էն իստած սցս նիւթիս գրայ. լսկ Պալաստեան
130—131 :

մի միայն է սյս կէտին մէջ խոր սուր զխոտ-
ղութիւններով :

§ 17. ԵՐԳԵՐՈՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ՀՈԳԻՆ ԻՒ ԼԵԶՈՒՆ

Երգերու արուեստին հմեկան մաս
մըն ալ է երգերու ներքին բանաստեղծական
աւելնը կամ հոգին ¹⁷⁶, որ նաեւ մի քանի
հատակոտարներու մէջ իսկ շատ զեղեցիկ կը
փայլի, եւ Լթէ համեմատութեամբ զա-
տենք՝ բովանդակ գործը կամ փաղասանու-
թիւնը շատ յղկուած եւ ճարտարագործ բան
մըն էր, որ ամենայն իրաւամբ կլնար մրցիլ
զաստկան ազգերու ամենաչինաց բանաս-
տեղծական պրութիւններու հետ : Շատ իրա-
ւամբ բտուած է «կարծես թէ զնշխանին
տեսանեմք առաջի զնկարագիր հեղինացի
գիւցազանց ¹⁷⁷» այնպէս ողորկ ու ճաշակա-
ւորն են նաեւ սյս սակաւ բեկորները : Արե-
ւելեան բանաստեղծութեան յատուկ զեղեցիկ
նմանութիւններ յաւական յաճախ են մեր
հատակոտարներուն մէջ, Ծիրանի ծով, հուր
հեր, բոց մարուս, աչկունքն էին արեգա-
կունք, սեաւ (= Երվար սեաւ) : Ի՞նչ կիրթ
ճաշակ է քաղաքի մը շինութիւնը բացատրել
«կռել կոփել գդուռն... արքայի» : Բայց
նաեւ բովանդակ նկարագրութեան վսեմու-
թիւնն ու գողտր փափկութիւնը նշանաւոր,

¹⁷⁶ Հմմտ. ասոր վրայ Հ. Յ. Գաթրճեան, Ան-
դիր ժամանակ, էջ 39—43 :

¹⁷⁷ Էմին, Վէպք, էջ 24 : Արդէն Տորքի գոր-
ծերու Պողիւփեմոսի քաջութեանց նման ըլլալը ցու-
ցուեցաւ վերը § 3 ծնթ. 116—117 :

որ կը տեսնուին հատակոտորներու մէջ (թիւ 1 եւ թիւ 9) : Բայց փոխարեւորութիւն ու սյլարանութիւնն որ «Արեւելեան լանտ-տեղծութեան շունչն ու սղին է», շատ զգեցիկ կը փայլի մեր սցս երգերու վրայ ալ, ուր երկինք եւ երկիր եւ ծովը կ'երկնեն, տեղ ոսկի եւ մարգարիտ կը տեղայ : Վիշապադասնք զսզացան զԱրտաւազդ եւ «Դեւ վոխանակ եղին» սցսինքն, ինչպէս սովորութեամբ կը մեկնուի «Տոլի ըրին» : Այլարանութեան ալ հետքեր կը տեսնուին, մանաւանդ թէ կնիքն են մեր երգերուն : Եթէ Խորենացւոյ համար, որ մեզմէ շատ աւելի լուզխտէր, բովանդակ թիւ 1 հատուկապէս սյլարանութիւն է Վահագնի ծննդեան, թիւ 2 սյլարանութեամբ կը նկարագրուի Արտաշիւի Սաթինիկը կնութեան առնուին, «ձղեալ գոսկէօղ շիկափոկ պարանն» կը նշանակէ ըստ Խորենացւոյ կարծիք մարթոյ, ոսկւոյ եւն հրապոյրքը : «Տենչոյ Սաթինիկ տիկին տենչանս գարսախոր իսաւարտ եւ գոխց իսաւարծի ի քարձից Արգաւանոյ» կ'ուզէ նշանակել Սաթինիկան անհաւատարմութիւնն եւ անկարգ սէրն առ Արգաւան, եւն : Այսպիսի կարելի է միայն ցոյցմ ունեցած զոյգն նշխարներէն հետեւցնել : Եթէ բախտն ունենայինք զոնէ քանի մ'աւելի ընդարձակ հատուկոտորներ ունենալու, շատ բան շատ աւելի լուսաւոր կրնայինք խմանալ :

Բ. Երգերու լեզուն ճշգիւ նոյն է հինգերորդ դարու առաջին կիսուն լեզուին հետ,

այսինքն այն լեզուին, զոր ռսկեդարեան անուանել սովոր ենք եւ որուն նախ մտադիր ըրին Վիեննայի Հայրերը: Եւ այս կէտը միայն բաւական է որոշելու կեղծ Գոպթան անուամբ շինուած երգերը, ինչպէս արդեամբ այսօրիսի կեղծ երգ մը հրատարակուեցաւ¹⁷⁸ ազգային լրագրի մը մէջ ձեռագրերու յիշատակարանէ մը օրինակուած, որուն կեղծ ըլլալն ականերեւ. ցուցուեցաւ Եւրոպայ թերթին մէջ¹⁷⁹: Սակայն այս երգերու այլեւայլ ժամանակ եւ այլեւսյլ անձանց յօրինած ըլլալովն՝ թերեւս կար բաւական ստորերութիւն գէթ ի՞նչ ինչ երգերու լեզուին եւ միւս երգերու ոճին մէջ, ճշդիս այնպէս, ինչպէս զ. օ. Համբրտի մէջ յսնական հին գատարարբառները խոտն հիստուած են: Ունեցած հասակատորոց մէջ այլ տնտավոր ձեւեր կը նշմարուին. «Ընկէց ի մէջք», «ցուեցոյց զմէջք», բայց մանաւանդ «մեք փող հարուաք (= հարաք) եւ քմբկի հարկանէաք»: Բայց ո՞վ կրնայ երաշխաւոր ըլլալ թէ հարապատ եւ անաւաղ ընթերցմունք են այս, զոր անհրաժեշտ է ենթադրել՝ եթէ կ'ուզուի այս եւ նման ձեւերէ հետեւութիւններ հանել: Զարմանալի է այնպիսի ձեւեր եւ բառեր ալ տեսնել որ մեր արդի լեզուին բնութեական, բայց

¹⁷⁸ Բաճաւէր, օրագիր, 1852, 240 եւ 388:

¹⁷⁹ Եւրոպայ, շարաթաթերթ, 1851, № 33. Հմտ. Հ. Յ. Գաթրըհեան, Անգիր ժամանակ, էջ 56—62:

գրաւար դասական լեզուին մէջ անսովոր կամ շատ ցանցառ պորժածելի են, ինչպէս «Տ՛ր տայր ինձ դժուի ծխանի», «աշկունքն էին արեղակունք» եւն: Ընտանեկան լեզուաւ է «մինչ դու գնացեր, եւ գերկիրս սովնոյն ընդ քեզ տարար, ես աւերակաց ռ՞բպէս քաղաւորեմ», որ ճշդիւ այն դրոշմը կը կրէ վրան, զոր Բուպոնդայ յիշած առանին խօսակցութեան լեզուին նշխարաց վրայ կը տեսնենք: Մտապրութեան արժանի է կործենք կարմրիկ հղկմիկ, սրատունեկիկ նուագականները:

Կ. Վերջուպէս խնդիր մըն ալ: Այս երկերը լսկ բերանոցի՞ կ'ուանուի էին յետնոց, չկա՞ր արդեօք նուազ սրելէ իմէիւ տնկուտար կերպով վրտիթին մը: Պիտի որոտտախանենք տնչուշտ ո՛չ. վասն զի ի՞նչպէս գրուած կրնային ըլլալ: Յունական կամ պարսկական վրտի հայերէն վրելու աւանդութիւնը նոր պարուտ տոտապելոց կարգը գնելու է. իսկ Հոյոց այն «վազնջուց» նշանադրաց վրայ տեղեկութիւն չունինք, բայց կրնանք ըսել որ տնրուտկան էին հայերէն ընդարձակ պորժ մը վրի առնելու, ապա թէ ոչ նոր վրի գիւտի ոլէութ մը չկար: Սակայն բան մը կը տատամսեցնէ պմեզ, Խորենացի¹⁸⁰ ի մէջ այլոց կ'ըսէ սոյն երկոց համար «ի փոքունց ռմանց եւ յաննչանից ուրանց ի գուսանակա-նէն ոյս գտանի ժողովեալ ի դիւանի ար-բունեաց», կարելի՞ է ասկէ հետեւեցնել թէ

¹⁸⁰ Խոր. Ա. զԼ. ԺԴ, տպ. Վենետ. 1843, էջ 33.

գրաւոր ալ կային այս դուստնականները : Մենք կարծենք թէ Խորենացին կ'ուզէր ըսել թէ այս գէպերը ոմանք երգերէն քաղելով արձանագրեցին զրաւ արքունեաց զիւանին մէջ, որով տմենելին չի հետեւիր այս խօսքէն երգերու գրաւոր ըլլալը : Կարծեմ ուզիդ մեկնութիւն չէ գուսնական րոտին «երգ արձանագրեալ» նշանակութիւն տալ : Սակայն թէ զոնեայ հինգերորդ դարու մէջ կամ աւելի վերջն չեղա՞ւ մէկը հաւաքիչ այս երգերու : չենք զիտեր, բայց հաւանական ալ չենք համարիր, նկատելով որ այնպէս խորշում կը զղային Հայք այս հեթանոսութեան յիշատակները նորոգող երգերէ :

§ 18. ԱՌԱՎՆԵՐ ԿԱՄ ԱՌԱՅՆԵՐ

Այս երգիչներու արդեցութեամբն անշուշտ կազմուած են շատ մը գեղեցիկ առակներ ¹⁸¹, թէ շատերն ալ բնիկ ժողովրդեան արգիւնքն են : Առակներու նիւթը սովորաբար բարայական է, բայց շատ անգամ ալ պատմական մեծ արժէք կ'ունենայ : Ժողովրդեան անգիր մատենագրութեան կը վերաբերին նաեւ առած, հանելուկ կամ առեղծուած, մաղթանք եւ անէծք եւ այլք : Հին Հայոց տոակներէն ալ հազիւ քանի մը փրշրանք ունինք, եւ այն ոչ այնչափ, որչափ Գողթան երգերէն մնացած է մեզ : Առաջին

¹⁸¹ Հմմտ. առակաց վրայ Հ. Յ. Գաթըրճեան, Անգիր ժամանակ, էջ 19—21 :

առակը զոր Խորենացի¹⁸² կը յիշէ՝ սա է . «թէ քս Շարայի սրկսն է , մեր Շիրակայ ամբարքն չեն» : Այս առակը կը յիշէ Խորենացի սյն առթիւ երբ կը պատմէ թէ Արամայիսի որդին Շարայ «յոլովածին եւ շատուկեր» իւր հօրմէն ուղարկուեցաւ «ի պաշտմի մօրուոր , արգաւանդ եւ բարի , յորում պնան ջուրք ոչ սակաւք , . . . յարս մնաւ եւ պատան մսէն անտանել Շիրակ» : Զայս յիշելէն վերջը կը յաւելու «մասն որոյ արդարանալ քուի առասպելին , որ առի ի մէջ պեղծկաց՝ թէ քս Շարայի , եւն» : Այս առակին թաւական հնութիւն ունենալն՝ յայտնի է նաեւ իւր ամփոփ եւ կոկ մեւով : Շատ աւելի նորայոյն տակաց կերպարանք ունի երկրորդ մը զոր Աղաթանգեղոս¹⁸³ կը յիշէ , որ պատմելով Տրդատայ քաջութիւններն ու յաղթութիւնները , կը յաւելու թէ «մասն այսորիկ պատշաճեցուն բանքս ոչս ի բաւս կարգի առակաց թէ իբրեւ գսէգն Տրդատ , որ սիգալովն աւերեաց զքումքս գետոց , եւ ցամաքեցայց իսկ ի սիգալ իւրում գյորմանս ծովուց» : Յայտնի է որ այս վերջինը առաջնոյն ամփոփ եւ կտրուկ ոճը չունի . բայց ասոր պատճառը զուցէ Աղաթանգեղայ գրիչն է : Երրորդ նման առած մ'ալ Բուզանդայ քով կը գտնենք¹⁸⁴ : Շապուհ Բ . Պապ Հայոց թագաւորին զէմ , որուն օղնական էին

¹⁸² Խոր. Ա. զԼ. ժբ. տպ. 1843, էջ 27 :

¹⁸³ Աղաթանգեղոս , տպ. 1862, էջ 103—104 :

¹⁸⁴ Բուզանդ , Ե. զԼ. Դ :

համայնքի գնդեր, պատերազմի ելած էր։ Աղուանից Ուռնայր թաղաւորն Շապհոյ նի-
զակակից էր, Շապուհէն խնդրեց որ Պար-
սիկները Յունայ ղէմ, իսկ ինքն ու իւր
զնոյով Հոյոց գէմ պատերազմի։ Մերոժտն
ուրացեալ հոյ իշխանն իմացաւ Ուռնայրի
ոյս խնդիրքը եւ թէ Շապուհ հաւաներ է, եւ
զարձաւ ըսաւ Ուռնայրի ոյս առակը «Աստ
արկիւր զգազիւ զիրկա. թէ ժողովել կա-
րիցես մեծ զարմանք են»։ Գուշակուէիւնը
կատարուեցաւ։ Հոյք եղան յաղթող եւ Ուռ-
նայր մազապար կրցաւ հազիւ փախչիլ։

Այսպիսի առաձներ կրնանք գէտ քանի
մը հասաւ ու հասաքել նախնեայ զրոյ մէջէն։
Անշուշտ մարտիրոսկան անէծք մ'էր այն,
զոր Բուզանդ¹⁸⁵ Արշակոյ բերանը կը գնէ։
Երբ, կ'ըսէ, 'Վազէս զՍ. Ներսէս աքսորեց եւ
անոր տեղ զԳնէլ եւ զՏիրիթ տրձակեց եւ
շատ մ'ալ պարպեաներ Արշակոյ ուղարկեց։
Արշակ «անշուշտ ամենէր զստալիսն եւ զբերե-
լիսն կարասոյն», փասն զի զՆերսէս աքսորած
էր եւ ըսաւ բարկութեամբ «Քարինք բա-
ղամք ի վրոյ կայսերն, եւ ձեր ի բերելոյ.
քարինք եւ մեր շատ կան ի թափել զստա-
մունս նորա ի տալն եւ ձեր ի բերելոյ»։ Նոյն
պատմիչն է¹⁸⁶ որ կը պատմէ թէ Շապուհ
պարտուելով Մուշեղէն, նաեւ տիկնանց տի-
կինն եւ այլ կանայք գերի ընկան Մուշեղոյ
ձեռքը, որ պատուով էտ ուղարկեց զանոնք։

¹⁸⁵ Բուզ. Գ. զլ. ժա.

¹⁸⁶ Բուզանդ, Ե. զլ. բ.

Շապուհ ասոր վրայ զարմացաւ եւ ի յիշա-
 ասկ ասոր Մուշեղը նկարել տուաւ անոր
 «ճերմակ» ձիով հանդերձ իւր զինւոյ բաժա-
 կին վրայ, եւ զինւոյ «գաշտը» ձեռք երբ
 կ'առնուր՝ յիշելով սոցն զէպօքը կ'ըսէր.
 «ճերմակաձին զինի արբցէ» : Լսիլ բարոյական
 առածներ հարկաւ շատ բազմաթիւ էին, որ
 զրեթէ ամէն արեւելեան ժողովրդեան մէջ
 ալ բազմաթիւ են : Այսօր իսկ ռամկին բե-
 րանը քոնի մը հալար առակներ, առածներ,
 հանելուկներ եւն կը ուտտին, որոնց շա-
 անն անշուշտ նախնիքներէն մնացած են :
 Թերեւս եթէ նախնեաց զրօքը պրօլը
 առին, բաւական թուով առակներ եւ
 սոցն կը գտնենք : Յայժմ փորձ մը միայն
 է եղած գտանք հաւաքելու.¹⁸⁷ : Արդէն ոչ
 սակաւ սոսոլիսիներ կան միայն Բու-
 ղանդայ զրօքն մէջ : Երբ Ս. Ներսէս
 Հայոց աշխարհածաղցմը կաթուղիկոս ընա-
 րեց, յանձն չէր առնուր ըսելով թէ
 «թաղն զվլոյց ձերմէ կոչկոճիչ կապէք
 զիս¹⁸⁸» : Անշուշտ ժողովրդական առած մըն
 էր, դոր Բուզանդ նախորտաց բերանը կը
 դնէ, որոնք կը տրանջէին պատերադմներու
 վրայ եւ կ'ըսէին «համակ որով եւ աւերե-
 րօք եւ ի սլաֆս եւ իտէգո նիգակաց զքըր-
 տունս երեսաց մերոց ջնջեցաք», նոյնը դրած
 է Մուշեղի բերանն աւելի կարճ նախա-

¹⁸⁷ Հմմտ. Բազմավէպ, 1871. Յուլիս, 49 223,
 որ 23 առածք հաւաքեալ են :

¹⁸⁸ Բագ. Դ. զլ. դ. :

դասութեամբ¹⁸⁰։ Շատ գեղեցիկ են ժողովրդեան ասացուածներ, զոր օրինակ երբ խրատն ի դերեւ հանելու տեղ, կ'ըսէր. «Ռբսկս թախարդ գհոզմս՝ անցուցանել զխրատս»¹⁸⁰, անհետրին իրաց հանել ըլլալը, կը բացատրէր «ի քարէ կաթն կթել»¹⁸¹ կամ «ի վիմէ տար ստանալ» գեղեցիկ ասածներով։ ի զուր աշխատել, կ'ըսէր, «Այիւս լուանալ»¹⁸², «ի ծակ կարուս(ջուր) . . . կրել»¹⁸³, «գլխեցի կարկատել»¹⁸⁴։ «Թախարդաւ ջուր բերել»¹⁸⁵ եւ մանաւանդ «ի հաւր գլեւ եւ ի ջուր աղալ»¹⁸⁶, որոնք անմիայն գեղեցիկ ասածներ են։ Խիտը խոստովեամբ մերմել կ'ըսէին այսպէս. «Զբեւեա բեւեսով

¹⁸⁰ Բուդ. Դ. գլ. ծա. երկրորդ կարծը՝ Բուդ. Դ. յե. «ի վերայ . . . սլաfofն գլխում ջնջել», ա՛յս հատուցումն եղեւ ինձ։

¹⁸⁰ Բաճախասրատում, տպ. Վենետիկ 1954, ճառ թ. էջ 114։

¹⁸¹ Մանդակաւի, տպ. Վենետ. 1860, ճառ թ. 2. ՀԲ. ա. կթել։

¹⁸² Տես ծնթ. 10։

¹⁸³ Ռակ. Մեկն. Մատթէի, տպ. Վենետ. Հար. Ա. էջ 68։

¹⁸⁴ Միրաք, իթ. 7. «Զխեցի կարկատել, որ աւուցանէ գլխմարն»։

¹⁸⁵ Փիլան, Գիրք լինելութեան. «Զոյգ է ըստ առանկիմ ասացեալ, Այիւս յաւանալ, եւ կամ թախարդաւ ջուր բերել, զլուրտութեան ի բաց հանել ի մարդոյ սղոյն»։ Հմմտ. Նար Բառգիրք Հայկազն. Հա. Ա. էջ 703. ի բառն «թախարդ»։

¹⁸⁶ Մանդակաւի, տպ. Վենետ. 1860, ճառ Գ. (էջ 34)։

Թափել»¹⁹⁷. մէկը պատրել կամ ձեռք ձգել. «ի մատնանեակ արկանել»¹⁹⁸ զոք» կամ «կտպել ի ճկոյթ»¹⁹⁹: «Ջամենայն Շարժել զամենայն քար»²⁰⁰ այսօր ալ ծանօթ է. «զհետ լինել խորշակի» կը նշանակէ իւր իսկ փնտր փնտսել²⁰¹: Բնականապէս այս եւ այլ առածներէն ոչ մէկնը լնիկ հայ ժողովրդեան բերնէն է, վասն զի շատ բան լսիկ օտար լնադրի ազդեցութեամբ ելած է, այսպէս երբ վախանակ «քու խնամացի յանձնեցի» ըսելու կը կարգանք «թալի պնաշինս իմ յաջ բաղակ քո եւ յաջ ակն քո» — այս լոկ Թարգմանութիւն ընապրին է: Բայց մեկ համար նաեւ ասանք յարկ ունին մեծապէս, եւ ցանկալի էր որ հաւաքուէին այսպիսի առածները, սրանց մեծ մասն ալ զես կենդանի է նոր ժողովրդական ալ բերանն աշխարհիկ լեզուով: Բայց

¹⁹⁷ Կեպր, ճաս է. «Որպէս եւ տսեն ի բանից կարգի, բեւեռով պրեւես թափել»:

¹⁹⁸ Ոսկ. Մեկն. Մատթէի. տպ. Վեհետ. Հար. Գ. ճաս ԼԳ. էջ 124: Կոյ նաեւ «ի մատնեակ արկանել», Սեբեթիանոս, տպ. Վեհեթիկ, 1890. ճաս Դ. էջ 96:

¹⁹⁹ Հարանց Վարք, տպ. Վեհեթիկ, 1855. ԺԶ. «Կապեաց զամենայն Սկիտլ... ի ճկոյթն իւր»:

²⁰⁰ Սեկրատ, Պատմութիւն, Թ. 2. Հմմտ. Բասպիրժ Հոցկոպ. Բ. էջ 475 «Շարժել»:

²⁰¹ Ծանօթ են նայնպէս «խոզի հարսնացելոյ՝ կոյաջուր բաղնիք». «Յականէ աղբերն պղտորեալ է ջուր նորա». «Բնութեամբ բանն ի հուն շեղանէ» (Ոսկեփարիկ), «սարդիոստացն ձգես իբրեւ ծածկոյթ գերեօք», այսինքն յայտնի յանցանքը պատրուակել եւն:

նոր անդեր մատենադրութեան վրայ յետոյ պիտի խափնեք:

§ 19. ԶՐՈՅՑՆԵՐ

Գողթան երգերու կամ հայ վկայա-
սանութեան անբաժին ընկեր է զրույցը, որ է
արձակ պատմութիւն մը բերնէ բերան աւան-
դեալ ժողովրդեան մէջ, թէպէտ եւ զրոյց
հայ լեզուի մէջ ուրիշ նշանակութիւն ալ
ունի: Զրույցները սովորաբար մտացածին
տարրեր չառ կ'ունենան իրենց մէջ, անոր
համար պատմական յարդի կողմանէ երգե-
րէն ետքն են, վասն զի երգը զժառարու
կրնայ փոփոխուիլ իւր ձեւն սրտէ ըլլալով,
(այսինքն վասն զի չափով եւ սոսանաւոր է),
բայց զրույցն արձակ ըլլալով գիւրաւ կը փա-
փոխուի եւ յաւելուածներ ու զտրտրանք-
ներ կ'առնու: Զրույցը զլրատւորաբար երկու
տեսակ է, առաջինն տւելի անխառն պատմա-
կան եւ սրտէ անձի ու ժամանակի հետ կա-
պուած է. (զրույց յանձուկ մտօք = die
Sage) եւ երկրորդ տւելի մտացածին, ոչ
սրտէ անձի եւ ոչ սրտէ ժամանակի²⁰², այլ
շփոթ պատմութիւն լի զարմանալիօք (= «հէքիաթ» = conte, Märchen), այս վերջին

²⁰² Նոր զրույցները մեծաւ մասամբ «կար ու
չկար», «եղեր է ու չէ եղեր» եւ նման սկզբնաւորու-
թեամբ կը սկսին առանց թուոյ ժամանակի, տեղւոյ
էն: Մ. Միանօտրեանց (Քնար Հայկական, Երգեր,
էջ 3) այս ձեւը «հին ժամանակներէ» մնացած կը
համարի:

տեսակը կ'անուանենք նաեւ քաւին եւ առաս-
պել, թէեւ այս վերջին բառը շատ նշանա-
կութիւններ ունի, ի մէջ այլոց հայ վիպո-
սանոց երգերն ալ «ստատապելք», «երպ
ստատապելոց» եւ նաեւ լոկ «առասպել» կը
կոչուին: Մ. Էմին²⁰³ առասպել բառին նախ-
նական իմաստը կը համարի «պոստմոթիսն»,
յսրում նախնի սղինք այլարանօրէն գծւածա-
րութիւն աւանդէին (= Mythe, Fable): —
Զրոյցը կը ծնանի ժողովրդեան մէջ եւ սովո-
րարար չի գիտցուիր հեղինակն եւ եթէ
ընդունելութիւն գտնէ, որչափ ընդարձակի՝
այնչափ ալ փոխախաթեանց տակ կ'իյնայ:
Միեւնոյն գրոյց երբեմն ըստ տեղեաց բարձա-
թի կերպարանք կը ստանայ: Զրոյցը կամ
անպակասն է, սցսինքն քաղաքի մը կամ հա-
սարակութեան մը յատուկ կամ ազգային,
բովանդակ սղին մէջ ծանօթ, եւ շատ ան-
գամ միեւնոյն գրոյցն օտար ազգերու քով ալ
կը գտնուի:

Հայոց մէջ ալ հարկաւ գրոյցներու բար-
ձութիւն մը պիտի ըլլար եւ գիտենք որ կար
արդեամբ, եւ գեռ ցոյսօր հայ ժողովրդեան
բերանը անդիր գրոյցներու եւ «հէքիաթ»-
ներու լեզան մը կայ: Նորին վրայ յետոյ կը
խօսինք, իսկ հնին վրայ շատ քիչ բան ու-
նինք ըսելիք, վասն զի հաղիւ քանի մը բե-
կարներ մեր ձեռքը հասած են: Բայց նշա-
նաւոր է Խորենացւոյ այս խօսքը²⁰⁴. «այժմ

²⁰³ Էմին Մ., Վէպք, էջ 8:

²⁰⁴ Խոր. Ա. զԼ. Բ. ապ. 1843, էջ 7:

զիւղից եւ դաւաճաց եւս եւ իւրաքանչիւր տանց, եւ հանուրց հակառակութեանց եւ զաշանց առ մեզ դրանին անբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեփհական սղատութեան պայազատութիւն»։ Այս խօսքը կը ցուցնէ որ զրոյցներու հարուստ հաւաքածոյ անգամ կար դոնեայ հինգերորդ դարէ յետոյ, եւ թէ այս զրոյցներու զլիւս որ նիւթը զիւղերու քաղաքներու եւ նուեւ առանձնական տներու ու զէղքերու վրայ էր, բայց մաւաւանդ նախաքաղաքաց ցեղերուն եւ իշխանական տուններու սրտամտութեան բաղձութիւն զրոյցներ կոչին։ Այսօր ալ հին քանի մը նախաքաղաքական ցեղերու (զ. օ. Արծրունեայ) նախնական պատմութեան երկայն զրոյցներու շղթայ մը կը դնուի Սասնոյ Հոյոց բերանը։ Տեսնենք քանի մը զրոյցները։

1. Խորենոսցի «տնգիր հին զրոյց»²⁰⁵ մը կը պատմէ, որ «հասին մինչեւ ոս մեզ այս զրոյցք ի Գորգի եւ ի Բանտն անուն կոչեցելոց... «եւ ի մէջ կը բերէ Սիմաղիստոսոս անուն իիւլիոսիոյի մը պատմածը, որ սորված էր դայն «զրոյցն անգիրս յաւանդութենէ ի մեզ հասեալ» եւ որպտմէ թէ Քոստութրեայ որդւոյ մին (Սիմ անսւամբ) կ'երթայ Հոյոսասանի վարի կողմերը եւ կը բնակի «առ զկառնիւ երկըտանեայ աւուրս, եւ անուանէ յանուն իւր զլեւոռն Սիմ»։ Իր որդւոյ մին ալ Տարբան նոյն տեղը կը բնակի,

²⁰⁵ Խոր. Ա. զլ. Գ. էջ 17—18։

որով այն պատահեց Տարօն կը կոչուի եւ բնական թե տեղը Յրօնս եւ կը յաւելու խորենացի «կողմանք արեւելից Զբուան զՍիմ կոչեն եւ Զարուանդ զպատան»։ Ահաասիկ հին հայ դրոյց մը, ինչեւ խորենացի դոյն սեղանիկ Ողիմպիոսորոյ բերնէն կը դրէ, բայց կը յաւելու «հինքն արամայեակոյց ի նստուս բամբուտն եւ յերգս ցոյց եւ պարուց զայլոսսիկ յիշատակեն»։ Եւ այսպիսի զրոյցք սուս կամ ինչ արդարեւ լեռիք, մեզ չէ ինչ փոխի»։

2. Ինչ Հայկոյ քաջութեանց վրայ դրոյցներ կոյին արդեամբ կը հետեւցնենք (բայցի վերը վիպատանայ համար բառածէն) նուառնիկ որ խորենացի Հայկոյ պատմութիւնը որոտմելով՝ երկու տեղ կը յաւելու²⁰⁶։ «Այս արդարացոյցանէ զանգիրս ինն ասացեալ զրայցս»։ — Յեղեկան դրոյցներն մինչեւ այսչափ հին ժամանակ կը հանէին իրենց ցեղերն, այսպէս Գեղամոյ օրերով կար Վարժանսն պատանի մը եւ «ի սմանէ ասեմ լինել պատանն Վարժանսն»²⁰⁷։ Հարկաւ այս Վարժանու նկատման վրայի մէջէն քաղած է խորենացի Վարժի ստորագրութիւնը «աջող յորս եղջերուաց եւ այծեմանց եւ վարայուց, զի սրածպութեամբ նետից կորովի եւն»։ — Արամոյ գործքերն ալ կոյին զրոյցներու մէջ²⁰⁸, եւ արդէն «ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն,

²⁰⁶ Խոր. Ա. զԼ. Ժ. էջ 22, 36 եւ 23, 10։

²⁰⁷ Խոր. Ա. զԼ. Ժ. էջ 29։

²⁰⁸ Խոր. Ա. զԼ. Ժ. էջ 33, 20 եւն։

յարմն վարսել» զնիւ քեար՝ ճշդիւ արեւելեան
 դրոյցներու նկարագիրը կը կրէ :

3. Էսկան մաս մըն էր հայ դրոյցներու
 Արայի դրոյցը : Խորենացի կը պատմէ որ
 Արայ պատերազմի մէջ ինկաւ եւ Շամիրամ
 անոր դիակն «աւարանից վերնատան» մէջ
 դնել ասու ըսելով «Հրամայեցի աստուա-
 ծոցն իմոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդա-
 նացի» : Եւ յետոյ «համբաւէ» թէ «լիզեալ
 աստուածոցն զԱրայ եւ կենդանացոցին»²¹⁰ :
 Խորենացի կը վկայէ, այս դրոյցը սարա-
 ծուած էր Հայոց մէջ եւ արդեամբ մինչեւ
 ասոր արդերու մէջ սփռած էր այս համ-
 բար, ինչպէս տեսնե՞ք էր հայուն վրայ Պա-
 տանի պատմածը²¹⁰ : Հայոց կրօնական հա-
 մապայման ուլ այս էր, թէ քաջերուն վէրքերը
 կը լլկն աստուածները եւ կր կենդանացնեն,
 այս աստուածներն էին «ալալիզի» : Հինդու-
 արդ պարու մէջն իսկ՝ քրիստոնէութեան
 մուտք գանձելն ետքն ուլ՝ այս պապական-
 անքը սեւեռեալ կային Հայոց եւ այն նաեւ
 օղնուակոններու մէջ : Բաւ է յիշել Բու-
 զանդայ պատմած մէկ մանրամասը²¹¹ : Մու-
 չեայ Մոմիկանեան սպանուած բերին իւր
 ընտանեաց, բայց անոնք չէին հաւատար որ
 մեռած ըլլայ, «թէսկտեւ տեսնէին զզլուխ
 նորուն զատ ի մարմնոյն անտի» : Կր յաւելու
 Բուզանդ իւր սակի լեզուաւ «Զի սսէին»

²¹⁰ Խոր. Ա. ՊԼ. ժե. էջ 35 :

²¹⁰ Տես վերը § 13 :

²¹¹ Բուզանդ, Ե. ՊԼ. լզ :

Դուրս յանթիւ ճակոտս մտեալ էր, եւ վեր
երբեք չէր տռեալ, ոչ նեւ մի դիպեցաւ եր-
բեք, եւ ոչ այլոց դիմու խոցեալ է զդու։ Իսկ
կէսք յառնելոյ տին տնէին նմա, մինչեւ
զգլախն անդէն ի կոնեղն կարեալ կցեցին,
եւ հտնին Լորն ի տանիսն աշտարակի միոյ,
տսէին թէ վստն զի այր քաջ է, Ալէզք
իջաննն եւ յարուցաննն զդա»։ Կը յաւելու թէ
«սոսհոսարն կային եւ տին ունէին յառնելոյ»,
մինչեւ որ նեխեցաւ։ Նաւ, Եղնիկ ստիպուած
էր այս տւելորդապաշտ կարծեաց զէմ
զրել²¹² որ մեծ լոյս կը արտէ այն ստեղծան
հոյ մոպովրդեան կարծեաց վրայ, բայց ասոր
վրայ քիչ մ'ետքր։

4. Խորենացի ի մէջ այլոց կը պատմէ
Աղբաթեւոյ եւ Սանատարոյ Հայրատան փախ-
չիլը եւ կ'ըսէ Սանատարոյ տունը Սիմ լեւը
րնակեցաւ։ Ասանք վերջէն նախարարութեան
բարձրացան եւ Լորն երկու զլիաւոր նախա-
րարութիւններ՝ Արծրաւնիք եւ Գնաւնիք²¹³։
Նոր քննադատութիւնը²¹⁴ այս կտորը Խորե-
նացոյ մտաց զիւս համարեցաւ, ըսելով որ
Խորենացի Սանատար եւ Սիմ անուանց նմա-
նութենէ միայն ստեղծեր է այս վէպը։ Բայց
Խորենացի կամ զրաւոր յիշատակարանէ մը
քույրած է կոսմ յաւ եւս ազգային զրոյցներէ,
թէ եւ հոս չէ յիշած դանոնք։ Սասունցոյ բե-

²¹² Եղնիկ, Եղծ ազանգաց, տպ. Վենետ, 1826,
էջ 90—100։

²¹³ Խոր. Ա. զլ. իզ։

²¹⁴ Ա. Մ. Գաբազէան, Քննական Պատմու-
թիւն Հայոց, Կ. Պ. 1880, էջ 170—173։

րանը սրտատու ընդարձակ եւ հին «Սասունցի Դաւիթ»²¹⁵ տնդիր վէտը կը հաստատուէ այս կործիրքը։ Այս նորագիւտ «վիպասունաց երգ»ին վրայ յետոյ կը խօսինք։

Ճ. Արծրունեաց ցեղաբանութեան գրոյցը Համառօտութեք կը յիշէ Խորենացի²¹⁶։ Այս գրոյցի համեմատ «նահաատկութեան ժառանգ» մանուկը Հայոսմակերտի մէջ քննարկած էր։ Անձրեւ եւ սրեւ սկստն իրարու հետ մրցիլ որ փնտսեն այս մանկան, լայց «արծիւ»ը²¹⁷ թուերը քայտծ հովանի եղաւ եւ սրտատուրեց մանուկը։ Այս գրոյցը թերեւս երգերու մէջ ու կար, վասն զի Խորենացի «առասպելաց բաժնոցանք» կ'անուանէլ զայն։ — Չենք զիսեր երգերու¹⁰ է իմ գրոյցներու է Արտաշիսի արշաւանքի եւ զօրքի բարձրութեան²¹⁷ նկատմամբ ըստածը թէ տնթիւ էին եւ համարելու համար «յանցս եւ յիջէտն» քար ըստ մարդութուի կարկառ՝ նշտն բարձրութեան» կը թուար։

Կ. Ստանտրկոյ վրայ ալ գրոյցներ կային,

²¹⁵ «Սասունցի Դաւիթ» կամ «Մհերի գուռ», հրատ. Գ. Սրտանձառեանց, Կ. Պ. 1874 եւ նոր հատարում մ'ալ ժողովրդեան բերնէն՝ «Դաւիթ եւ Մհեր» հրատ. Շուշի, 1889։ Հմմտ. Մ. Արեղեան, Ազգային վկայ, քննութիւն Գ. (Մարտ, Ա (1889) Թ. 10, էջ 1601—1608, մասն. էջ 1605)։

²¹⁶ Խոր. Բ. գլ. է։

²¹⁷ Խոր. Բ. գլ. է «հովանի թռչնոյ» կ'ըսէ, լայց բովանդակ խօսքին կապակցութիւնը կ'իմացնէ որ «արծիւ» էր այն «թռչունք», որմէ «Արծրունիք» կոչուեցան, կ'ըսէ Խորենացի։

որանց մին յիշած է Խորենացի²¹⁸։ Սանատրուկ մանուկ Օղէի հետ եւ իւր Սանատույ սանատին եւ այլոց հետ ճանապարհորդած ժամանակ, լերանց մէջ բռնքի կը պատահի եւ կը զրուին իրարմէ։ Դայեակը Սանատրուկը պահեց ձիւներու մէջ երեք օր եւ երեք գիշեր։ Կը յաւելու Խորենացի «զորմէ տատապերարանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յատուածսն ասաքեալ՝ պահէր զմանսին»։ Եւ յետոյ կ'ըսէ թէ այս «նորահրաշ սպիտակ կենդանին» արիւշ բան չէ բայց թէ խնդրակայ շունը, որ զանոնք ձիւներու մէջ փնտսելով դատու եւ իւր սաք շնչովը արթնցուց²¹⁹ այն կիսամեռ յաւուսցեալները։ Անշուշտ Եւրասույի մէջ ծանօթ բանարկեան շաներու պէս շունք ալ կույին ի Հայս²²⁰, որ հիւսք եւ բաք շատ բարձր թիւ են։ Ըստ Ստրաբոնի²²¹ հայ ճանապարհորդները հիւստն սակ մնալու ատեն երկայն պատգանսու ծակ կը բանային շնչառութեան եւ անցաւորաց պնտթիւն խնդրելու համար։

7. Զրոյցներու երկայն չղթոյ մը կար երստանդոյ եւ իւր գործոց վրայ, եւ անշուշտ ասանցմէ ալ քաղած է Խորենացի

²¹⁸ Խոր. Բ. գլ. ԼԳ։ Խորենացի կը յաւելու որ Սանատրուկ այս պատահտաւ կողաւեցաւ, իբրեւ «Սանատույ տարբ»։ Այս եւ նման ասուղարանութեանց քննութիւնը տեղւոյս չէ։

²¹⁹ Այսպէս կը հասկնայ Հ. Յ. Գաթըրճեան, Անգիր ժամանակ. էջ 54։

²²⁰ Անդ։

²²¹ Ստրաբոն, Աշխարհագրութիւն, Գիրք ԺԲ։

(Բ. գլ. ւէ.—խթ) — Յայտնի գրոյցներ կը յիշէ արդէն ի սկզբան ²²² «Ունին գրոյցք յազապս նորա այսպէս : Կին սին յաղղէ Արշա-կանեայ , անձամբ խորտարի եւ խոշորապեղ , վարար , զոր սչ ոք զիմադրաւեայ ասնուէ կնաթեան , ծնանի երկուս մանկուսն» : Երաւանդայ տրամաւթեան մէջ կան քանի մը շատ գեղեցիկ նկարադրութիւններ ²²³ , զորանք թերեւս քաղաւածարար ընդօրինակած է գրոյցներէ կամ վիտաւաններէ : Բայց յայտնապէս գրոյցի մաս է հետեւեալը ²²⁴ : Երաւանդ գմեան «տկան հայեցում» սինէր «քատ հմայից» , ուստի արքունի ծառաները սովորութիւն սինէին «ընդ այգսնալ աշալրըջայն . . . վէմս արձաքարս սենել ընդզէմ երաւանդայ , եւ ի հայեցումսն գմեաթեանէ , տան , պայթել արձաքար վիմայն» : Նոյն գրոյցներն են որ կը ստորադրեն Երաւանդաշատի ճարտարապետը գոնեին աւսանդախները զապանի արագայթներով , այնպէս որ զապանի ելլել ուղսղը որագայթի մէջ կ'իյնար եւ այս սանդուխը «երկղիմի» էր , մինցերեկը գործածելու եւ միւսը գիշերը ²²⁵ : Այս նկարադիրը կը յիշեցնէ որտեղեկան եւ արարեկան վէպիկները՝ որ ցոյցօր նաեւ հայ ժողովրդեան բերանը կ'աւանդուին : Երաւանդեան գրոյցներու մասն է եւ Դիմաքսեանի

²²² Խոր. Բ. գլ. ւէ. , էջ 115, 6 :

²²³ Այսպէս՝ Խոր. Բ. ԽԲ. , էջ 119 Երաւանդաշատի շքնաղ նկարադրութիւնը :

²²⁴ Խոր. Բ. գլ. ԽԲ :

²²⁵ Խոր. Բ. գլ. ԼԲ :

զրոյցը, սցսինքն թէ երուանդոյ և Արտաշիսի սուած ճակատին մէջ Գիտակ Դիմաքսեան ցեղին նախահաւը, երուանդոյ «քաջք տաւրացիք» Արտաշիսի կեանքը վտանգի մէջ կը գնեն, բայց Գիտակ մէջ մտնելով կ'ազատէ, սակայն իւր «զխմաց կէս»ը սրով կը կտրուի²²⁶։ Այս գործերը պատմելէն ետքը Խորենացի կը յտելոս սա նշանակաւոր տունը²²⁷ «Զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ռդիւս քաւմ Հանւոյ, գրույ մեհենական պատմութեանց, և պայ բազում գործո՞ գորտակ կոյ ստաջի, սրամ և Պարսից մատանք վկայեն և Հոյոց երոյն վկայասանայ»։ Ասոնց վրայ յետոյ կը խօսինք, աւայժմ միայն մասուիր կ'ընենք որ «զրոյց»ները նաև և «Երգ»երը շատ անգամ միեւնոյն նխին տնէին։

Տ. Նշանաւոր է Արտաստուգոյ զրոյցը։ Արտաստուգոյ գործերը Գոգթան երկերու մէջ կտրուոր տեղ կը բռնէին, ինչպէս տառանք, որ կը պատմէին թէ ինչպէս տնիծեց զԱրտաւաղ Արտաշիսի ստուերը։ Պատմութիւնն ալ կը յուելոս²²⁸ թէ սրսի ելած էր Արտաւաղ Գինոյ սղբերականց կոզմերը և խելացնորելով վիճ մ'ընկաւ աներեւոյթ եղաւ։ Բայց զըրոյցը²²⁹ կը յուելոս, թէ սցրի մը մէջ կապուած է Արտաւաղ երկաթի շղթայով և երկու շուն կը կրծեն զայն, որ

²²⁶ Խոր. Բ. զլ. խգ. և խէ։

²²⁷ Խոր. Բ. զլ. խբ. էջ 126։

²²⁸ Խոր. Բ. զլ. կա, էջ 138։

²²⁹ Խոր. Բ. զլ. կա, էջ 139։

Ելլէ եւ վախճան բերէ աշխարհի²³⁰ . բայց կը
 զօրանան շղթայք երբ դարբինները կռանը
 սալին կը զորենեն : Խորենացին կը յաւելու
 թէ դարբինները հաւատալով ասոր միա-
 շարաթի օրերն ալ երեք շորս տնգամ կը
 բաղխեն սուլը , « զի զօրոսացին , տսեն , չըղ-
 թայքն Արտաւազդայ » : Այս գրոյցը կը յիշէ
 նաեւ Եղնիկ²³¹ քիչ մ'այլալուծեամբ , այս-
 ինքն Արտաւազդ սլիտի ելլէ , ոչ թէ աշ-
 խարհքն աւերելու , այլ աշխարհի տիրելու
 համար : Այս գրոյցը անցած է նաեւ Վրաց²³² ,
 բայց բուսկուն կերպորանսովս Եսած , կին
 մը , կը պատմեն , ճամբան ծնանելով տղայ
 մը Ամիրսն տնտանեց զայն , սրուն արուե-
 ցաւ Աստուծմէ արտաքոյ կարգի զօրութիւն :
 Ասիկա հարարացաւ իւր զօրութեան ու
 րբո՞ւ քաջութեանց վրայ եւ մինչեւ եւ Աս-
 տուծոյ զէմ ելաւ՝ « ի սոյքար կոչել » : Բար-
 կացաւ Աստուծ եւ զԱմիրսն Կովկասու մէջ

²³⁰ Այլեւայլ մեծագրաց մէջ կայ այս գրոյցն ու-
 րիշ պարագաներով , այսինքն Արտաւազդ անասամբ
 հայ թագաւորին որդին էր Շիդար , որ սոյն զժրախ-
 տութիւնները կրեց : Շիդարոյ շղթայքն այնչափ կը
 կրճեն , որ « ի տարեկիցն ի մազն զայ որ թէ կարի
 նա էլցէ եւ զաշխարհս անցուցէ » : Ռատի կախարդք
 սրոշեցին որ տարեմասին օրն ամէն արսեհատար
 երեք տնգամ « կսփէ » : Այս գրոյցն հրատարակեց նաեւ
 Բազմավէպ , 1877 , էջ 276 :

²³¹ Եղնիկ , էջ 105 . « Մուրութիւնն զիւաց խա-
 րեաց զգիւցապաշտս Հայոց , եթէ դամն Արտաւազդ
 տնտն արգելեալ իցէ զիւաց , որ ցայժմ կենդանի կայ ,
 եւ նոյն կանելաց է եւ ունելոց զաշխարհս » :

²³² ՏԼԱ Մ . Էմին , Վէպք , էջ 41—42 :

Երկաթի շղթայի ք կապեց ու վաւելց, եւ միայն իւր հաւատարիմ շունը կը լղէ Ամիրային շղթայն, որ ելլէ : Բայց Աւայ հինդ-շաւթի օրն «ի խորոց երկրի» կ'ելլէ գարրին մը որ այն բարակցած շղթայն բախելով կը գօրացնէ եւ անհետ կ'ըլլայ եւ այսպէս Ամիրան անգերծ կը մնայ : Տարակայս չկայ որ այս վրականը հայկականէն ասնուած եւ շատ ուշ եւ արդէն քրիստոնէական գոյն արուած է, մինչդեռ հայկականը հեքանուսական գրաւմ կրելով իւր հնաթիւնը կը ցուցնէ : Եղնիկ, ինչպէս տեսանք, հեքանուս Հայոց կառայ այս գրայցը : Սակայն զարմանալի է այս գրուցին Պրամէթէոս եւ Սիւսիփոսի գրայցներու հետ անեցած տկն յանդիման նմանութիւնը²³³ :

Յ. Յիշենք վերջապէս քանի մը գրայցներ ալ, որոնք առաջիններու յափ հնաթեան երաշխաստութիւն չունին : Շիրակացի²³⁴ կը պատմէ Հայոց գրայց մը, որուն համեմատ՝ վահագն ձմեռատեն Բարշամ Ասորեստանցւոյն յարիլը գոգցաւ եւ տանելու

²³³ Պրամէթէոս աստուածներէն կրակ գոգցաւ եւ անոր համար պատիժ առաւ 30.000, որ անոյ մը լեարդը կրծէ եւ յօղանէ, այլ ամէն գիշեր նորէն տնի : Իսկ Սիւսիփոս Կորնթոսի թագաւորն էր եւ ճարտարոս գատապարտուած, եւ Սանդարամեան հրաման առած էր որ մարմարեայ ժայռ մը լեռնէ վեր հանէ : Հագիւ ծայրը կը հասնի՝ տներեւոյթ ձեռքը մը վար կը զլորէ ժայռը, որով նորէն կը սկսի աշխատիլ : Հմմտ. Անգիր ժամանակ, էջ 53—54 :

²³⁴ Շիրակացի, Աստեղարաշխ. Հ. Բ. Յարգզաղ :

տաւն թափած մղկղները կազմեցին Ծիր կաթինը, ուստի (կը յաւելու Շիրակացի) մենք ալ «Յարգողի հետ» կ'անուանենք ծիր կաթինը: Այս գրոյցը տարակոյս չկոյս որ բաւական հնութիւն ունի, բայց այս ձեւին մէջ չէ շատ հին եւ ոչ նախնական գրոյց կրնայ ըլլալ, զիտն զի ժամանակագրական վրիպակաւ Բարչառ եւ Վահագն ժամանակակից կը պնէ, ուստի յայտնադէտ ուղուաւորումն է հին գրոյցի մը ²³¹⁵: Ծիր կաթինն արդեամբք Յարդգող կ'անուանենք: —

Չեմ գիտեր որչափ հնութիւն ունի Երկրորդ գրոյցը, զոր Խնճինճեան ²³¹⁶ յաստջ կը բերէ եւ զոր Մ. Էմին ²³¹⁷ «Նախնի գրոյցք» կ'անուանէ: Այս գրոյցին համեմատ Նոյոյ տապանը կը ծփար ջրոյ վրայ եւ կը հասնի Հայաստանի Դրգուռ լեռան եւ կ'ըսէ «Գրք-դուս, ա'ւ գիտ», բայց այն ալ պատասխան կուտայ «Գնա ի Մասիս, նա բարձր է քան գիտ»:

10. Թէ այսչափ չէր միայն հոյ գրոյցներու թիւը՝ ստայդ է ²³¹⁸: Բայց լինչպէս ըսինք հոյոց գրոյցներու վրայ մանրամասն ուղեկալ թիւն չունինք, եւ ոչ իսկ քիչ

²³¹⁵ Հմմտ. Հ. Բ. Գաթրըճեան, Անգիր ժամանակ, էջ 18, ծ. 1:

²³¹⁶ Հ. Ղազ. Խնճինճեան, Նոր-Հայաստան, Վեհաթիկ, 1808, էջ 178:

²³¹⁷ Մ. Էմին, Վկայք, էջ 43:

²³¹⁸ Հմմտ. Խոր. Բ. զլ. հե. «ի համբաւոյց արանց իմաստնոյ... գրուցեցաք», — Աղաթ., էջ 22 «Ոչ թէ ի Էմին համբաւոյց տեղեկացեալ մատենագրեւ», Հմմտ. Աղաթ., էջ 601, Էն եւն:

մ⁷աւելլի լայս, ինչ որ ունինք մեծ մասով քանի մը մատենագիրներու տկնարկութիւններէն լսի: Այս նոր գրայցներէն էր տնչուշա Վարապետոսի վրայ պատմութեամբ²³⁹ թէ «Ի դժուարս Դարանուպոյ» հանդիպելով տւաղտկախմբի մը, որ փախան եւ նրբակամօրջի փայտը գետ ձկնցին որ տղատին, հասաւ եւ «Վաղեայ զեփրատաւ վտպս... քսան եւ երկայ կանդնաց շափ»: Իժրախտարար խորհնացի չի յիշեր սրտէ թէ գրուցէ տառ չ ոյս: — Ինձ նոյնպէս տնչուշա կ'երեւայ թէ «Ի հին համբարուպ»²⁴⁰ կը նկարարէ Այաթմանկոյս Տրդատոսի քաջութիւնները²⁴¹, պարտիկ ելլելով խոտի բարդերն եւ տնանց հետ «դհամբարտադանն եւ բազում իշկան» վար նետելն, Գլխայ տքային հետ մենամարտին, եւն, մանաւանդ որ նոյն ինքն Այաթմանկոյս է որ կը վկայէ թէ Տրդատոսի քաջութեանց վրայ «տառներ» եւ գրայցներ կային մոպովրդեան մէջ: Այաթմանկոյս եւ Բուզանդոյս գրաց մէջ կը գտնենք արիւզ գրայցներ ալ, բայց տառք քրիստոնէական գրայցներ են (légende), սրտն վրայ հոս տկուպս չէ խոտի, ոյլ յետոյ յընթացս գործոյս կը տեսնենք տառնց գլխաւորները, մանաւանդ որ, ինչպէս պիտի տեսնենք, սենինք նաեւ ոյնպէս գրութիւններ, որոնց գլխաւոր հիմն ազգային քրիստոնէական գրայցներ են:

²³⁹ Խոր. Գ. ԳԼ. Խ:

²⁴⁰ Այաթ. էջ 22 եւ 661:

²⁴¹ Այաթ. ման. էջ 44—49 եւն:

Այժմ կը մնայ միայն տեսնել Հայոց առտնին
կամ աւելորդ ապաշտական եւ գիցարանա-
կան գրոյցներուն քանի մը հատը :

§ 20. ՆԱԽԱԳԱՇԱՐՈՒՄՆԵՐ

Եղնիկ իւր կէս-ինքնադիր գրքին մէջ
շատ տեղ ստիպուած ըլլալով իւր ժողո-
վրդէան հեթանոսական նախապաշարումնե-
րու գէժ գրել՝ կը յիշէ ինչ ինչ ոււրաւագա-
պաշտական գրոյցներ : Տեսանք արդէն որ
նաեւ Արտասուգլոյ գրոյցը ծանօթ էր
Եղնիկոյ : Մեր նախնեաց քով կր տեսնենք մեծ
համարում մը կախարչներու վրոյ , որոնք
այնպէս իշխանութիւն ունէին որ գեւեր կը
յղեն ու կր հանեն²⁴² , եւ նաեւ դմարդիկ կա-
պել մանաւանդ թէ լուսինն անուամբ Երկիր
իջեցնել²⁴³ : Հարկաւ ընդարձակ գրոյցներ
ալ պիտի չպակսէին այս նիւթերու վրոյ եւ
ո՞րդիակ , այսօրուան հոյ ժողովրդեան բն-
րանն եղած անթիւ անհամար սղինքու
գրոյցներու , որչափներն տրդէն մեր նախ-
նիքներուն ծանօթ էին : Չուր տեղ չէ որ

²⁴² Եղնիկ , էջ 85 և 86 :

²⁴³ Եղնիկ , էջ 217 . « Եւ չէ հնար լուսնի յերկիր
իջանել , որպէս կախարդաց տեսնուի ի ժամանակի
հրամանաւ Առաստծոյ զլուսնոյն արիւնտոյն լինելոյ
ղկերպարանսն՝ դիւի նմանել լուսնի բարբառքեմ , քէ
զլուսնիմ իջուցամիցեմ . որում չէն մարթ լինել , թէ
որ քան զբազում աշխարհս մեծ է՝ թէ ի կալ մի փոք-
րիկ ամփոփիցի , եւ կրիցի ամստիմ » : Այս խօսքերը
կը ցուցնեն երկայն շարք մը լուսնէն կաթ կթելու ,
եւն , զորոնք շունինք այժմ :

կողմիկ կը ջանայ ընդարձակօրէն ցուցնել թէ
 չրեշտակներ եւ գէւեր եւ մարդկան ողբներ
 սոսմարմին են ²⁴⁴ : Մեր հեթանոս նախ-
 նիքները սոնէին անշուշտ կարծիք թէ հրեշ-
 տակիք ու ղեւք չէին ունենէնք, այլ էին աճեւ
 եւ անհեթեթ կերպարանքներով մարմնաւոր
 էակներ, որոնք մարդիկներէն շատ վեր էին
 զարտօթեամբ, եւ այսպէս ճշգիւ այն՝ ինչպէս
 այսօր խոյ ժողովրդեան մէջ կան այսպիսի
 փէրիներու չէզոք մ'ը : Հարկաւ ոտով պիտի
 դանենք այսօրուան փէրիներուն վրայ եղած
 դրոյցներուն նման բացման թիւն մը դրոյց-
 ներու հին Հայոց քով ալ : Արդէն կը կար-
 ծէին Հայերը թէ այս մարմնաւոր սղիներն
 եւ չրեշտակները կրնային աճուանաւոր
 մարդկան հետ ²⁴⁵ , որ ապրիւր բլլալու էր
 անթիւ դրոյցներու : — Թէ այս գէւերը կը
 ծնանին եւ այսպէս կային համբարուք, որոնք
 կը մեռնէին ալ ²⁴⁶ , որոնց կարգէն էին յուշ-
 կապարիկ, պայ, պայիկ, ծովացուլ, իշա-
 ցալ, ցիւսնիկ ևն : Ահա ժողովրդեան դրոյց-
 ներու անթիւ քով մը, բայց պարտաւարար
 մանրամասն տեղեկութիւն չունինք թէ այս
 խրաքանչիւրին ծննդեան, պարձերու, բնա-
 կութեան եւ նման հանգամանքներու վրայ
 ինչ դրոյցներ կը պատէին, որոնց պոյտ թիւնն
 սոստարակուսելի է եւ արդէն եղնիկ «ա-

²⁴⁴ Եղնիկ, էջ 90—91 :

²⁴⁵ Եղն. էջ 91, 12 ևն եւ 100—101 :

²⁴⁶ Եղն. էջ 97. «Համբարուաց, ասեմ, Ծնունդք
 դոն եւ մեռանիկ» :

նուսնիք զքանգսանաց» և, աւելի սրտչ՝
 «առաւապելիք, և, պառստանց դրդջիւլիք» կ'ա-
 նուանէ ²⁴⁷։ Հոյ գիւղացին կը կարծէր թէ
 կսփէ կը ծնանի ծովացուին ²⁴⁸, և, արդէն
 կ'զնկայ կ'առարկէր թէ տեսած է նոյնն «ի
 մերում գիւղ ²⁴⁹» և, թէ «գլխիւն նորա հա-
 նադար լսեմք ամենեքեան»։ Պայր մարդ-
 կանէ կը ծնանէր ²⁵⁰ և, հոյ սամիկը կը պըն-
 դէր թէ «գլխին իսկ իմ աչօք տեսեալ է ²⁵¹»։
 Լեւելզն արդէն շտն կերպարանաք էր կար-
 ծենք, սոսաի հարկաւ չնէն պիտի ծնանէր ²⁵²։
 'Ի իսկողանց վրայ ուր անթիւ գրայքներ կը
 պատէին ²⁵³, ինչպէս մինչեւ ցայժմ բոստոն-
 ներէն ալ յայտնի է, և, կ'երեւոյ թէ ըստ
 Հայոց կարծեաց «ստատնոյամին» գիւցա-
 դանք ալ կային, այսինքն ի կնոջէ և ի գիւաց
 ծնեալ, սրուն գէմ կը ստիպուի Եզնիկ
 կոսիլ ²⁵⁴։ Իսկ վիշապներն ու ֆիւսիգները
 բոս Հայոց բիւր կերպարանք կրնային առ-

²⁴⁷ Հմմտ. Եզն. էջ 98—100 և 101, մանաւանդ 98, 26 և 99, 17, 18, 19։

²⁴⁸ Եզն. էջ 99, 7 և 98, 22. Բայց էջ 90, 21 անշուշտ գրչի սխալմամբ կ'ըսուի «Մին տակ՝ թէ ի մերում գիւղ ծովացուի գկով դարձեաց»։

²⁴⁹ Տեա ծնթ. 4։

^{250/251} Եզն. էջ 98, 23 և 99, 5, 25, 26։ Պային համար «առ երեսս արարած» է կ'ըսէին Հայք և, ծովակաց մէջ կը բնակէր։

²⁵² Եզն., էջ 98, 24 և 99, 11 և 100, 1—9 Եզ-
 նիկ «սուլէզ» և «արալէզ» երկու ձեւերն ալ
 կ'աւանդէ։ Արալէզի վրայ հմմտ. վերը § 15. 3։

²⁵³ Եզն. էջ 100—102 և 101։

²⁵⁴ Բան. Եզն. էջ 100, 15—24։

նաււ, բայց ինձ մթին է թէ ի՞նչ կը նշանակէ
այն խօսքը թէ ասանցմէ մին «անձնաւոր է եւ
միւսն ոչ անձնաւոր»²⁵⁵։ Այս նշանակաց վրայ
ոստկական զրոյց մը կը յիշէ Եղնիկ²⁵⁶։ Հայք
կը կարծէին թէ այս վիշապները «գրառա»-
ներով կու գան գիշերներն եւ կ'ատնան կը
սանին կալէն ցորեններն եւ սուրիւ արգիւնք-
ները։ Բայց թէ կալին տէրն ըսէ «կա՛լ կա՛լ»,
այն ատեն կ'ազատէր այն ֆնատէն, իսկ եթէ
«ա՛ռ ա՛ռ» ըսէ՝ կ'ատնաին կը սանէին։ Չեմ
յիշեր՝ բայց անշուշտ ցոյցօր ալ այս զրոյցը
պիտի գանուի գեղջուկներու մօտեց բերանը։
Բայց աւելի յառաջ ալ կ'երթային զրոյցները
եւ կը պատմէին թէ այս նշանակները «որս»
կ'ընեն եւ մալուկան պէս «տաճար»ներու մէջ
կը բնակին եւ թէ թագաւորներէն գիւցադնե-
րէն շատերն որսացած եւ «կապեալ» կը պա-
հեն իրենց քով²⁵⁷։ Այս ասթիւ է սր Եղնիկ
Արտատաղկաց զրոյցը կը պատմէ եւ սրով
կ'իմանանք թէ նման զրոյցներ կային շատ։ —
«Փետաց նշանու»ներն եւ «Վայրաց շահատեալ»-
ները նոյնպէս Երեմի «կնաջ կերպարանք»
կ'ատնան, Երեմի ալ «փակ լինէր եւ լուսար-

²⁵⁵ Եղն. էջ 102, 14. «Այլ եւ վիշապք, ասեմ եւ
նշանդք կեղծս ի կեղծս իմիմ. յորոց մին անձնաւոր
է, եւ միւսն ոչ անձնաւոր»։ Վիշապք «մարմնաւոր է»
կ'ըսէին Հայք, (էջ 102, 18)։ Անդ, տող 6 կ'ըսէ «Ես
ոչ ինչ արարած գոյ՝ որ կարիցէ ի կերպարանս
կերպարանս լինել, սրպէս զվիշապաց եւ զմեանգաց
համբաւեմ»։ Հմմտ. նաեւ էջ 106, 1—13։

²⁵⁶ Եղն. էջ 103, 5—12։

²⁵⁷ Եղն. էջ 164, 19—24։

դաց ընդ սոս անկեալ՝ հեղձուցանէր²⁵⁸» . այս շահապետները նաեւ «մերթ մարդ երեւէր եւ մերթ օձ», կուլերու մէջ «ջուրիք եւ սուղաք» կ'երեւան²⁵⁹ , դաշտերու մէջ սրտ-դայթներ կը լարաւին²⁶⁰ , եւ «հեծեալք իւրեւ զմարդիկ զհետ երէց» կ'արշաւեն²⁶¹ : Այս ամէնը կապուած էր կը գաղմտնայ տեսնելով ցոյսօր ժողովրդեան մէջ այս ամէնը կան-անթիւ գրոյցներով հոգեկէշներու , ջաղաց-ներու սպիներուն , կրճերու եւ սրահաւ բնոյ-քերու պահապան կեցող գետերու , որոնք քար կը ձգեն ու կը հալածեն անցատրները , ձի կը հեծնեն եւ կը վազցնեն գիշերը , բացօթեայ տեղեր պարեր կը բռնեն , եւն : Կամայ թէ տկամայ կը յիշէ նաեւ մարթ ու լոյս աշ-խարհներու գէղքերը , տրծիւներու եւ վիշապներու ընտկարաններն եւ թաղատրները , եւն (հմտ . ծն . 254) : Չեմ յիշեր միայն թէ կա՞յ նոր գրոյցներու մէջ այս «վիշապ»աց մարդու մէջ մտնելու գրոյցը , ինչպէս կը կարծէին Հայք²⁶² . չեմ գիտեր նոյնպէս թէ ինչ գրոյց կ'ակնարկէ Եգիպտի ըսելով²⁶³ , «Եւս եթէ բառնայցի ի վեր այնպիսի վիշապն , ոչ եթէ եզամբք ինչ ամուսնելովք՝ այլ ծածուկ զօրութեամբ լուրք յԱստուծոյ հրամանէ , զի մի շոգին մարդոյ կամ անասնոյ մեղանշիցէ» :

²⁵⁸ Եգն . էջ 106, 8—11 եւ Եգն . էջ 106, 14, 15 :

²⁵⁹ Եգն . էջ 106, 23 :

²⁶⁰ Եգն . էջ 106—107 :

²⁶¹ Եգն . էջ 107, 2 :

²⁶² Եգն . էջ 107, 8—12 :

²⁶³ Եգն . էջ 107, 12—17 :

Վերջնական «բառախափոխութիւն» գրուցին ալ թէ նայելով միայն կը սպանանէ մարդն ու անասուն եւ անոր համար ջրհորներու մէջ սրբլիւց՝ ճրագով ներս կը մտնեն բոնելու սր ճրագը տեսնելով՝ չփնտսէ մարդուն²⁶⁴, — այս ալ գտնեայ նոր «թռչող օձ»երու, նետաձերս եւն գրուցները կը յիշեցնէ : «Քաջ»աց վրայ քիչ մ'եւաքր :

Բնադրներու անթիւ առատութիւնը եւ սրտատներու գրուցները հարկու ծանօթ էին Հայոց : Արդէն աչքի խաղալը նոր մէկը տեսնելու նշան էր²⁶⁵, եթէ «չերանա . . . միւ խաղալցէ» ձի հեծնելու նշան էր կամ սպիւղի պէտա հանդնելու²⁶⁶, սաքր «կծելը»՝ համարողութեան կամ անձրեւի, խի ձեռք կծելը մէկէն բան մ'առնելու կամ առլու եւն²⁶⁷ : Փնդլը, «լեզուին կծելը», «ստեղծնն հարկանել եւ բմբանին կծել» եւ յարանջելն ս ձղալլը գեւէն²⁶⁸ կամ հրեշտակէն²⁶⁹ կ'ըլլայ նայնուլս եւ «թալանալ»²⁷⁰ : Երազներու վրայ ալ հարկու կային անթիւ սնտալաշտական կարծիքներ ս գրուցներ²⁷¹, ինչպէս ցոյցսր ալ կան :

²⁶⁴ Եղն. 107, 18—24 :

²⁶⁵ Եղն. էջ 175, 25—26 :

²⁶⁶ Եղն. էջ 176, 1—6 :

²⁶⁷ Եղն. էջ 176, 7—10 :

²⁶⁸ Եղն. էջ 176, 11—14, 20, 21 :

²⁶⁹ Եղն. էջ 177, 4. «Եւ ոչ փնջելն թ հրեշտակէ» ալ կամ թ ցրտոյ եւն», ուր քիչ մը յառաջ «թղիւէ» եւ «յայսոյ» բառն էր :

²⁷⁰ Եղն. էջ 179—180 :

²⁷¹ Եղն. էջ 177—180 :

§ 21. ԴԵՑԱՐԱՆԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

Կր մնայ սյժմ տեսնել Հայոց կրօնական կամ ճշգիւ՝ դիցաբանական գրայցներու քանի մը հատը: Հարկաւ այստեղ Հայոց դիցարանութեան վրայ խօսիլ չէ մեր նպատակը, այլ միայն քանի մը դիցաբանական կարծիքները դնել համառօտիւ սրով պարտաւոր մը կրնանք կազմել Հայոց կրօնական գրայցներու վրայ, որոնք զեռ շատ միմին մնացած են եւ շատ քիչ բան քննաւած ու լուսաւորուած է ²⁷²: Հայոց հեթանոսական կրօնը շատ փոփոխութիւններ կրեց, քնիկ հայ դից հետ կը պաշտօնէին նաեւ արեւմտեան յունական դիք, որոնց վրայ անշուշտ ելիկ ոչ յունական գէթ նման գրայցներ ալ կը պատմուէին: Բայց Հայոց կրօնքի գէթ վերջին ժամանակներն՝ էական մաս մըն էր գրապաշտութիւնը: Հայոց գլխաւոր դիքն՝ Արամայդ (= Որմիդ) «Վանաստուր» «հիւր-

²⁷² Հայոց կրօնից վրայ ստեղծ գրութիւնք կան. Գաղղիէի Էրէն Եան Զրոյեանեան որ հայերէն թարգմանուեցաւ Մեղոյ Հալատտանի լրագրին մէջ յամի 1880: Թեմիսեանին (Հնախոսութիւն Հայաստանեայց, Հատար Գ. Վեհեա. 1835, էջ 148—237) բաւ պայն զարմ մըն է: Մ. Էմին 1864 հրատարակեց սուսերէն գրութիւն մը Հայոց կրօնից վրայ, որ բոս քննադատի մը նոր շատ քիչ բան կը բաժանեցակէ: Գաղղիի գարմ մըն է Կատտանեանցի «Հայոց հեթանոսական կրօնը, Վաղարշապատ, 1870: Հմտ. Ս. Մ. Գաւրապէան, Քննական պատմութիւն Հայոց, Կ. Պ. 1880, էջ 263—276: Մ. Միանասարեանց, Քնար Հայկ. Երգը, էջ 24—34. Էւն Էւն:

ընկալ»²⁷³ և «տրի» անուններ ունի, որ էր «Հայր զիցն ամենայնի» (Ագաթ. էջ 590) և ինքն էր արարիչ և բանի և և և բերի և և որուն գօտին էր ծխածանը Թովմա Արծրունի, ապ. Բ. Պ. Պետրոս. 1887. Ա. զլ. տ. էջ 19, որ «որպէս սարրատուից» կուտայ այս կարծիքը: որոնք կը ցուցնեն զրոյցներու և բերայն շղթայ մը, որ զեւ ինչ ծանօթ է մեզ: Հետաքրքրուիմք էր զիտնալ թէ ի՞նչ պատկարար ու զրոյց ունէին Հայք ուղիարհի ստեղծման: Անշուշտ երբ նոր զրադաշտութիւնը կը տիրէր Հոյսոյ, Հոյերն ալ նոյն կարծիքն ունէին, ինչ որ ստանաւ Պարսիկները, որոնք կ'ընդունէին թէ ամէնէն յաւաջ կար Աստուածութիւն մը «Անուանման ժամանակ կամ Միջոց»²⁷⁴, զոր Ջրուան կ'ունուանէին²⁷⁵, այս Ջրուանը հոլար տարի զո՛ւ ըրած է որ որպի մը ծնանի (Որմիլլ), ըսցց իւր և բերմտութեան որաւճտուաւ ծնաւ և բերուորեակ՝ Որմիլլ և և Արհմն: Բայց նախ քան ծնանիլը՝ խոստացու որ անոնցմէ ո՛վ որ նախ ծնանի՝ տնո՛ր պիտի տայ Թադաւորութիւնը: Որմիլլը այս խորհուրդը յայանեց Արհմնի, որ ծակեց Ջրուանայ որովայնը և և և և և յետոյ Որմիլլը: Ջրուանը խոստումը պահելու համար՝ տուաւ Թադաւորութիւնը ինն հոլար տարի, որմէ ետքը Որմիլլը՝ որ Արհմնի վրայ Թադաւոր է՝ պիտի տիրէ միայն: Ասոնք

²⁷³ Ագաթ. էջ 623:

²⁷⁴ Հմմտ. Միանսար, էջ 26:

²⁷⁵ Եղն. էջ 113:

ստեղծեցին աշխարհը։ Որմիզդ²⁷⁶՝ բարին ու Արհմն²⁷⁶՝ չորք²⁷⁶ ու գեւերը²⁷⁷։ Այս երկար-
մատեան զրութեան ուրիշ մաս մ'ալ կայ։
Արհմն տեսնելով որ Որմիզդ գեղեցիկ տրա-
բածներ ստեղծեց, Արհմն ցուցնելու համար
որ բարի ալ կրնայ ստեղծել՝ սիրամարդն
ըստեղծեց²⁷⁸, ինքը ստեղծեց լոյսը, սրմէ
գաւրկէին Որմիզդի ստեղծածները²⁷⁹ արեւու
և լուսնի և տատկայ ստեղծման վրայ
ալ այլանդակ հեթանոսական կարծիքներ
կային²⁸⁰, սրանց մէջ գործ ունի նաեւ Մահ-
մայ գէւը, սրան տարին երեք տնդամ գահ
կը մատուցուէր²⁸¹։ Արհմն «խորամանի»
կ'անուանուէր, «աս ի յարեւէ գարեւատնե-
շիկսն արկանելոյ»²⁸², տհա զլոյս մը, որ ինձ
մթին է։ Այս ամենայն կը հաստատու նաեւ
եղիչէ²⁸³։ Սակայն գիտենք որ զրադաշտու-
թիւնն այնպէս՝ ինչպէս հինդուսթի գարու
մէջ մեր տօջեւ կը դնեն այս մատենագիր-
ները, շատ տարրեր էր հին զրադաշտու-
թենէն²⁸⁴։ Այս զրադաշտութիւնն այնպէս
տիրած էր Հայոց, որ հին լեզուին մէջ շատ

²⁷⁶ Եզն. էջ 113—115։

²⁷⁷ Հմմտ. Եզն. էջ 138, 6։

²⁷⁸ Եզն. էջ 139, 13—18։

²⁷⁹ Եզն. էջ 138, 15 չ. և 139, 20։

²⁸⁰ Եզն. էջ 138, 22—139, 4. և Եզն. էջ 140,
16—144։

²⁸¹ Եզն. էջ 140, 5, 6։

²⁸² Եզն. էջ 114, 16—20։

²⁸³ Եղիշէ, էջ 20—21։

²⁸⁴ Հմմտ. Կոստանեանց, էջ 4—5։

հետքեր թողուցած է, ինչպէս ևն հրեշտակ,
դժոխք, դէւ, յաշտ, Եւն, այլեւ նոր լեզուին
մէջ կան շատ մ'առաջիւններ սյուսէն լուսա-
հոգի, աշքըզ լոյս, արեւ վկայ Եւն) որոնք
նայնպէս այս կրօնքին ազգեցաթեան ար-
դիւնք, ցուցնելու կը ջանագուէր²⁸⁵, ինչպէս
նուեւ մաւր ու լոյս աշխարհի գաղտնիւրն,
եօրը գլխամի վեւեր, «ջաղաւ» պառաւնել,
սեւ սխառաւներ զիշերուոյ մայրը, սեւ կա-
պեւ, սեւ անյառաակն երբուս Եւ այլ առա-
ջիւններ ալ Արհմի յիշատակին Եւ գրոյց-
ներուն մեայսրդ կ'ազուի համարել: Կան
այնպիսի ոգիներաւ անուններ (ինչպէս հօրօր
ու մօրօր, հացի հրեշտակ, բնի հրեշտակ
Եւն) որոնք «նայն հեթանոսութեան հետքեր»
կը արտին. մագէ-կամաւրջի գրոյցն ալ
«պենդ-աւետապի չիմաւմաւ առաւած գա-
տառաւնի կամարջը» կը յիշեցնէ, ինչպէս
կ'ազուի:

Արամազդուոյ սրդին էր Միհր, որուն վրայ
ճշդիւ չենք գիտեր ինչ կարծիք ալ գրոյց ու-
նէին Հայերը, զոր Հայոց «հաւատարմաւ-
թեան սկի» կը համարին ամանք²⁸⁶: Միհր էր
անշուշտ ինչպէս Պարսից նայնպէս Եւ Հայոց
էր զիք Երզմանց Եւ սխառապահութեան:
Միհր է մեր ժողովրդեան մէջ Հեթանոսի
նման գաղտնիարներ ալ առածած պիտի ըլլայ,
վրան զի յաւնական զիցարանական Հեթեո-

²⁸⁵ Կատանեանց, էջ 5—14:

²⁸⁶ Անդ, էջ 26—27:

ստոր մեր նախնիք Միհր կը թարգմանեն²⁸⁷ :
 Միհրի սլաշատմունքէն կը համարին սմանք
 տէրմտազի սյուսք մեռցած սախրութիւնը²⁸⁸ :
 Միհրի տնունը շատ կը տեսնուի հոյ տնուն-
 ներու վրայ, Միհրպատ Միհրան, Միհրչա-
 պուհ Էւն : Իւր մեհեանն ալ «միհրան մե-
 հեան» կ'անուանուէր²⁸⁹, իսկ փայտակարանի
 մէջ գտնուածն «Եօթնփարակեան» գույշ
 տնոր համար սր, ինչպէս կ'ըսուի, ետին-
 գոնեան էր յանուն եօթն մարտակոյ²⁹⁰, իսկ
 ըստ սյուս գտան գի մէկ քարի մէջ փորուած
 էր²⁹¹ : Գույշ տնոանօթ գրոյց մը յիշեցնէ
 սյու տնունը : Աւելորդ է յիշել սր Հոյերն ու
 տնէին հարկու կրակապաշտութիւնն ու ջրա-
 պաշտութիւնն ըստ Ստանեանց, «սրմգոյս-
 կան», կամ անշէջ հարը²⁹², տարու շաներ
 եւն : Այս պատճառաւ կրակը «քոյր» եւ ջուրը
 «կորոյր» կ'անուանուի²⁹³, տնուշա գրոյց-
 ներու հեաքեր են : Զրապաշտութեան քանի
 մը սովորութիւնները (պատրուակները
 «տնյուց» շղենուլ, հոյս շեփել տոանց «փան-
 գամի», «ծիւղք եւ քակարք» կրակի մէջ շե-

²⁸⁷ Այսպէս Աղտթանդեղեղոյ յոյն թարգմանիչը
 Մաքհական մեհեանը» (1893, '21) «ի մեհեանի եփեստեպը»
 բրած է :

²⁸⁸ Հմմտ. Միանսարեանց, էջ 29 :

²⁸⁹ Աղտթ. էջ 7603 :

²⁹⁰ Ինճինճեան, Հնախոս. Գ. էջ 159 :

²⁹¹ Միանսարեանց, էջ 28, որ նաեւ «մեհեան»
 բառը Միհրէն յառաջ բերել կ'ուզէ :

²⁹² Խոս. Բ. Գէ եւ սյուսը :

²⁹³ Խոս. ճոս ի Հոթիսթեանս, տղ. Վենեա.
 1843, էջ 301. տես նաեւ քիշ մ'եռքը :

փութին, «ձեռք առանց դամիւրոյ մի լուսացին»,
 եւն) կը յիշէ Եղիշէ²⁹⁴: Լուսին եւ արեւ ալ
 կը պաշտուին եւ արդէն կ'երգնուն Հայք»
 «յարեգակն»²⁹⁵: Քրիստոնէութիւնը չկրցաւ
 բռնաբռնելին արժատախիւ ընել արեւու պաշ-
 տօնը եւ միշտ կը գտնուէին սակաւաթիւ տ-
 րեւոյաւորներ («արեւ սրայիք»), եւ այսօր ալ
 տրեւոյաւոր են Եղիտիններ: Կը պաշտուէր
 Աստղիկ, որ Յունաց Ափրոդիտէսի համեմատ
 կը գրուի²⁹⁶, այլ նախնաբար լուսինն էր²⁹⁷
 եւ զեղեցկութեան դիցուհի²⁹⁸: Աստղիկան
 նստիլեալ էր մրտին եւ վարդ եւ Հայերը մեծ
 շքեղութեամբ կը տօնէին (Վարդապետ):
 Ասոր փառասիրտն է Վարդապետի տօնը, որ
 փոխուեցաւ ի տօն Այլաղերսութեան եւ այլ-
 եւայլ սովորութիւններ որ այսօր կան, զ. ո.
 տղաւնի թոյնել, ջուր ցանել իրարու վրայ
 եւն²⁹⁹: Աստղիկան հետ կը պաշտուէր
 'եանէ³⁰⁰, որ հնաբաղիտութեան դիցուհի կը

²⁹⁴ Եղիշէ, էջ 40: «Ոձք, մողէզք, գորտք եւ
 մրջմունք եւ որ այլ եւս խառնափնդոր բաղմամբք են
 մի՛ կոչցեն, այլ մտղ թուսմ համարով ի մէջ բերցեն
 բառ արքունի յափոյն: Ըստ Թալմայի Արծրունայ
 (Հրա. Ք. Կ. Գ. 1887, էջ 27) վասն զի Որմիզդ գառ-
 րակ մը գոգցաւ եւ յաղեաց եւ պահեց որ յետոյ ու-
 տեն, բայց երբ իրիկուն եկաւ՝ մողէզք կերած էին:

²⁹⁵ Սոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. եւ ԻԳ. եւ այլուր:

²⁹⁶ Ագաթ. էջ 604:

²⁹⁷ Ինճիւնճեան, Հնախ. Գ. էջ 166 շ.:

²⁹⁸ Կ. Կոստանեանց, էջ 20—23:

²⁹⁹ Հմմտ. Ինճիւնճեան, Գ. էջ 171. Միանա-
 րեանց, էջ 31:

³⁰⁰ Ագաթ. էջ 591 «Թիլ աւանի մէջ էր ճնանկա-
 կան մեհեանը գտներն Արտմաղդայ»:

համարուի, այլ բոտ ոյլոց նոյն է ընդ Աստղ-
կան ³⁰¹: Այսօր ալ ռամիկներու մէջ տան-
տիկինը նաևէ կամ նանի կը կոչուի ³⁰²: Հոյսոց
բուն դից մէջ նշանաւոր էր Անահիտ, որ
«մեծ, տիկին, փառք ադդիս եւ կեցուցիչ ³⁰³»
անուններ կը կրէր եւ շատ մեհեաններ ունէր,
բայց զլիաւորն ի Տարօն յԱշտիշատ՝ որուն
մէջն էր համակ սակիէ արձանը «Սակեմօր
սակեմին զից», ուստի եւ Բուդինը կ'ոնուա-
նէր «Սակեհատ Սակեմօր զից ³⁰⁴»: Տրդատ
որարժեւում կ'ըսէր ³⁰⁵ «Թաղաւորք որո-
տուեն (զԱնահիտ), մանաւանդ թաղաւորն
Յունաց» եւ յոյն եւ լատին մատենագիրները
յաճախ կը յիշեն զայն ³⁰⁶: Անահիտ Հոյսոց
համար էր «մայր տմենայն զլուստութեանց,
բարերար տմենայն մարդկան, ծնունդ մեծիւ
Արամազդայ»: Բայց յետոյ երբ Յունաց
Արտեմիսն Հոյսատան ըրուեցաւ ³⁰⁷, Անա-
հիտ կ'ոնուանէր: Անահայ կը նուիրէին
Հոյերն իրենց աղջիկներն, ըստ Ստրա-

³⁰¹ Հմմտ. Կոստանդեան, էջ 25—26:

³⁰² P. Lagarde, Armenische Studien, Göttingen, 1877, էջ 110, թիւ 1592, սանդրակէն նախ
(մայր) բառին հետ լծորդ կը գնէ:

³⁰³ Աղաթ. էջ 51—52, էջ 61, 1 «Մեծն Անահիտ,
որովհեալ եւ զհենդանութիւն կրէ երկրս Հոյսոց»:

³⁰⁴ Աղաթ. էջ 584 եւ 590 եւ 607:

³⁰⁵ Աղաթ. էջ 52: Տրդատ հրամայեց Գրիգորի
«թաւ ոստս ծառոց՝ նուէրս» տանել Անահայ:

³⁰⁶ Հմմտ. Խորաբան, ԺԱ. Պլինիոս, Ե. 24.
ԼԳ. 4 եւ այլք: Հմմտ. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն Գ,
էջ 175—179:

³⁰⁷ Ռոր. Բ. զլ. Ժր եւ ԺԴ:

րանի³⁰⁸։ Աստղեկան ամուսինն էր Վահագն, որ քաջութեան պատկեր էր Հայոց համար։ Իւր վերնադիրն էր Վիշապաֆաղ³⁰⁹, որ տղատեղ Հայ ազգն վիշապներէ, և իւր սերիչ մէկ տիտպոսն էր «Քաջն»³¹⁰։ Իւր տաճարն Քարքեայ լերան սնարքը Աշտիշատի մէջ և կ'անանուէր «մեհեան վահեւլուսեան», որուն քափն էին Ոսկեմար գիւղ և Աստղեկան բաղինները, որ «Սեմեակ Վահագնի» կը կոչուէր³¹¹։ Իւր վրայ եղած զրոյցները տեսանք վերը։ Հոս կը գտնուէր նաեւ Կրտսմայնի՝ «Երազացոյց Երազական պաշտաման» Տիւր գիւղ մեհեանը, որ «զսլրի» գիտութեան գիք էր և «Որմզդի գրչի գիտն» կը կոչուէր³¹²։ Թորդան էր Բալշամիմա «սպիտակափառ գիւղ» մեհեանը³¹³։ Բայց Հայոց գիւրարանութեան մէջ մուտք գտաւ յետոյ յունական գիւրարանութիւնը, որուն վրայ խափի շէ տեղւոյն տնչուշու էր սեմական կրօնէն ալ շատ րան տնչու Հայոց։ Կարծիք կայ թէ արեւելեան Հայաստանի մէջ աւելի տիրող էր զրադաշտականը, իսկ արեւմտեան մասին մէջ կապալաշտականը, որուն նշան է որ Երեւելի պաշտօնատեղիքները Հայոց (Երիզա, Աշտիշատ ևւն) աւելի արեւմտեան մասին մէջ են։ Իսկ

³⁰⁸ Ստրաբ. ԺԱ. 16։

³⁰⁹ Ագաթ. էջ 606. Յետոյ նաեւ Հերակղեայ վահապն անուն կը տրուէր (Բուզանդ. Գ. գլ. 44)։

³¹⁰ Ագաթ. էջ 106։

³¹¹ Ագաթ. էջ 606—607։

³¹² Ագաթ. էջ 584։

տրեւելանին մէջ նշանաւոր պաշտօնատեղի չի յիշտիր: ³¹³:

Հայոց գիւյ մէջ տննչանակ չէր Սպանի-
զարամետ, որ ըստ մահաց «սաստամծու-
հեաց թողուհին» էր եւ «երկրիս ծննդակա-
նութեան պապախարն տնտեսանելի եւ նորա
տնտեսելի կերպով պատկերն» էր «եր-
կրս, գետինը» ³¹⁴: Բայց չէ սյուսէս, վասն
գի ստաց չէ որ այս տնտամբ գիւր մ'անէին
Հայք եւ յանական Բաճու ի տեղ թարգմա-
նութեան մէջ Սպանիզարամետ կը գնեն ³¹⁵,
ստտի արական գիւր ըլլալու էր, որով չդի-
տեմ ինչպէս կարելի է որ «սաստամծուհեաց
թողուհի ըլլայ»: Թերեւս վերջինն էր կամ
գէթ «երկրիս ծննդականութեան գիցուհի» էր
Սանգարամետ, զոր Կ. Կոստանեանց նայն կը
համարի Սպանիզարամետի հետ ³¹⁶, կարծեմ ոչ
իրաւամբ: Սանիզարամետ կամ սանիզարա-
մետք արդեամբ կը նշանակէ խորք երկրի,
վժսխ ³¹⁷, մտնաւանդ թէ ճշգիւ ըստինական

³¹³ Ագաթ. 580: — Ա. Մ. Կորապաշեան, Քնն.
Հյ. Պամ. էջ 278, 13:

³¹⁴ Կ. Կոստանեանց, էջ 27—28:

³¹⁵ Բ. Մակար. Զ. 7: Իրեւ տնն հասանէր
սպանիզարամետական պաշտամանն սաղնապէին գնասա
պատկեայս թաւ սաստք (Սպանիզարամետ = յե. τῷ Διο-
νύσῳ):

³¹⁶ Կոստան. էջ 30:

³¹⁷ Հմմտ. Եղեկ. լատ. 16: Կոչ. Բեծ. Զ. «ան-
դունդք սանիզարամետի»: Բարսեղ, վեցոր. Ա. «ի ներ-
սայ սանիզարամետաց Երկրի»: — Զգօն, ԺԲ. «Ջուրք
վերինք եւ ջուրք ստորին սաղարամետականք» էւն:

Ceres եւ Յունաց Դեմետրէ գիցուելոյն տեղ Սանդարամետ թարգմանուած կը գտնենք³¹⁸ : Կը յիշուի վերջապէս «նորոց ստղոյ տօնից» գիրք Ամանորոյ «Ամենարեւ³¹⁹», որուն գլխաւոր տօնն էր Նաւասարդի մէկին : Բայց նոյնիսկ այն որ հոս կը կոչուի «Խլրընկալ դիցն Վանատրի» կը ցուցնէ որ Արամազդոյ համար էր այս տօնը, եւ որուն վերադիրն է, ինչպէս տեսանք, Վանատուր եւ Խլրընկալ տնտնը : Նուեւ Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ³²⁰ կը գտնենք թարգմանուած որմզդական գիցն (յն. «Դիասի») . . . Հիւրասէր որմզդական գիցն Վանատրի (յն. «Դիասի Օսարասիրի³²¹») :

Յիշեցինք Տիւր գիքը, որ Արամազդոյ «գոյիր»ն էր եւ Երազացոյց : Այս գից յիշատակն է անշուշտ այսօր Ժողովրդեան բերան գտնուող «գրուլ»ի գրոյցն : Այսինքն այս «Գրուլ»ի պաշտօնն էր մարդկանց վրայ հսկել եւ անոնց դործերը «գրել» եւ ինքն էր որ Երազներու մեկնութիւն տալով ապագայի դուշակութիւն կ'ընէր : Այսօր իսկ չատ կը լսուի այս անէծքը թէ «Գրուլը տանի դբեղ» :

³¹⁸ Կոչ. Ընծ. տպ. Վիեննա, 1832. Զ. էջ 97. «Անդրեանն Աստուած հաստատեաց. . . ուստի՞ իցէ զի սանդարամետին երկիր պապանեն». (յն. *Δήμητρα προσκυνήθη* : — Ոոր. Գ. Ղ. կր. «Սանդարամետապետ» :

³¹⁹ Աղաթ. էջ 623 :

³²⁰ Բ. Մակ. Զ. 2 :

³²¹ Հմմտ. Եւսեբ. Քրոնիկոն, Բ. 240. — Ին՝ Տիեզեան, Հնախ. Գ. էջ 180 :

«Գրողից սեւ խաբարիք լսեմ» : Թերեւս նաեւ «Այս էր ճակատիս գիրքը» : «ճակատիս այսպէս էր գրուած» ռոմկին տառաթիւները ոչ ուղղակի իսլամական արկղայութիւն ըլլան, այլ Գրողի յիշատակներն ըլլան ³²², զէթ գիտենք որ Հայերը բախտի, ճակատաւորի եւ «Հրամանաց կը հաստատային, այնպէս որ մարդուն ամէն պարծը «բնդ հրամանաւ» (այսինքն ի վիցն ճակատաւորէ որոշեալ այնպէս որ պէտք է որ ընէ) կը համարէին ³²³ : Հարկաւ կար նաեւ քաղէութիւն եւ աստեղանշաքարիւն, որոնք ծննդոց եւ մահոտն պատճառներն «յառաջաց իրրեւ ի կենդանեաց» կը համարէին ³²⁴, որոնք էին նայնպէս պատճառ բախտաւորութեանց եւ շատաւորութեանց : Այսպէս տալիս տառապանքն ոտակ ծնողը թաղաւոր կ'ըլլայ, եղ տառապանքն՝ զօրաւոր, խոյին՝ հարուստ, կարիճին՝ չար եւ տնօրէն ³²⁵ : Երբ «Կրօնաւոր տառապանքն մանէր՝ թաղաւորը պիտի մեռնէր ³²⁶ եւ նմանները :

Այսօր իսկ ժողովրդեան մէջ կան լեւոն դետին ու լճին այլեւայլ կէս վիցարանական գրայիներ (զ. օ. Մհերի գուռը, Առշակի հաւլունի թուրք եւն) : Հին տառն հարկաւ բաղմաթիւ պիտի ըլլային տալիսինները, բայց

³²² Հմմտ. Մ. Միանասրեանց, էջ 27 :

³²³ Մանգաղաւնի, ճառ «ժառանգ մայրից» էջ 206—206 եւն : Հմմտ. Եղեթի, էջ 173 եւն :

³²⁴ Եղեթի, էջ 174 եւ Մանգաղաւնի յաճախ ի նմին ճառի :

³²⁵ Եղեթի, 153—56, 159 :

³²⁶ Եղեթի 156, 10 :

մենք շատ քիչ բան գիտենք: Տեսանք որ ոգիներու եւ դիւերու վրայ ինչ հաւատք ունէր հոյ ժողովուրդը: Կային տեղեր ալ նորի-րեալ էին այս կամ այն սղիններու, այսպէս զ. ս. Ագատն Մատիա բնակարան էր Քաջաց տնմերձենայի եւ իրենք էին որ Արատուսպը պիտի բռնէին եւ չգիտցական կապէին: Օչոյի չենք գիտեր ինչ տեսակ գաղափար տնէին Հայերն այս քաջաց վրայ, բայց քաջ տնտան միտ գնելով կ'երեւայ թէ զօրաւոր եւ հսկայ սղիններ պիտի ըլլան: Թերեւս այս քաջերուն հետ կապ տնենայ քաջահա տնտներ թռչնոյ մը, ինչպէս կը թարգմանեն նախնիք օտար սղոյաց ibis բառը³²⁷: Այս քաջերը միանգամայն մարդկան մէջ ալ կը մտնէին եւ այսահար կ'ընէին, այնպէս որ «քաջակալ» էր այստէսքի տեսակ մը եւ վերջապէս «կերպոս կերպոս» կ'երեւային: (Կանոնք)³²⁸: — Քաջաց բնակարանը Մատիա սգատ կը կոչուէր, վասն զի ըստ սմանց սգատաց կամ քաջադանց բնակարան էր³²⁹ կամ եւ ըստ այլոց այդ տնտներ կը նշանակէ թէ անյայտ եւ մարդկան անհաս, անմեքձե-նալի եւ սրբազան իրրեւ բնակարան գից³³⁰, այնպէս ինչպէս այժմ «մուկ ուշխորհ» կ'ա-նուանէ գոյն ռամիկը³³¹, ըստ երրորդ կար-

³²⁷ Հմմտ. զ. ս. ՂԼ.տ. ԺԱ. 17:

³²⁸ Հմմտ. քաջ բառին նշանակութեան համար նուեւ Մ. Էմին, վէպք, էջ 44—45:

³²⁹ Ինճիճեան, Հնախոս. Ա. էջ 61:

³³⁰ Մ. Էմին, էջ 45—49:

³³¹ Մ. Էմին, վէպք, էջ 44:

ծեաց³³², վասն զի Մասիս կը նկատուէր «մայր ազատեալ յերկունց ծննդեան իւրոյ» : Վերջապէս շորսորդ կարծիքն է թէ Արամազդայ աթոռակից ռզիմերը պարսկերէն ազատա կը կոչուին, սր կը նշանակէ պաշտելի, ուստի ազատ Մասիս ըլլայ = պաշտելի Մասիս :

Երկրորդ տեղական զրոյցը ծանօթ է մեզի Արմաւիրի սօսեաց զրոյցը, սր էր Հմայատեւի Հոյոց և Խորենացի կ'ըսէ թէ Անուշաւանայ սրզին Սոս կը կոչուէր վասն զի նսիրեալ էր «ի սօսիս» Արմաւիրի, և թէ Հոյերն այս սօսեաց տերեւներու ոստալիւնէն, օգոյ մեզմ կամ ստատիկ շնչելէն ոյլեւայլ Հմայութիւններ ևս գուշակութիւններ կ'ընէին³³³ : Օգի շարժումը սղինկու կ'ընծայէին նախնիք և Եղնիկ ալ յիշելով թէ «սգոյ և Հոզմոյ» անուաններն յանարէն ևս տտրերէն լեզուաց մէջ նոյն են, կը յաւելիւ թէ նաեւ Հոյերէն ոյսպէս է եւ Աախնեացմէ ոյսպէս ուսած ենք³³⁴ : Ասկից է

³³² Կ. Կաստանեանց, էջ 17 :

³³³ Խոր. Ա. Կ. Ի, էջ 44 :

³³⁴ Եղն. էջ 90. «Սգոյ և Հոզմոյ անուն երբայեցերէն և յանարէն և տտրերէն նոյն է. նա թէ և Հոյերէն մանր սք միտ զնիցէ նոյնպէս գտանի յորժամ տաղնապեալ սք յամեքէ՝ աւել, շեռ ոգի կըսեն, շեռ ոգի տանուլ, և այնու զօղոյս՝ զոր միշտ ծծեմք՝ յայտ առնէ» : Յետոյ կը յաւելու թէ մենք շարսգոյն այս կ'ըսենք «որպէս ի խաբանաց Հաբցն մերոց առնաջնաց բոտ սսփորութեան ի մեզ կարգիւյ», ոյլ զիտեմք թէ այսն Հոզմ է, և Հոզմն՝ ոգի... յորժամ մեր տեմք՝ թէ սիք շնչէ, տտրենայք ասեն՝ այս շնչէ» :

ըստ սմանց սօսաւիւն ըստը³³⁵ : Այս սօսեաց տեսակը թերեւս Հայաստանի յատուկ էր եւ թերեւս անոր համար նուիրական³³⁶ :

Ուրիշ տեղական գրոյց մըն ալ է Բուքի գրոյցը, զոր Խորենացի կը պատմէ³³⁷ : Կանգուարաց լեւներէն հօտած Ազոատարար անցնելով Հոխիտիմեանք, կ'ըսէ, Էկան Պապուայ լեռան գլուխն ուր «Արամապոյս եւ Ասապկոյ տանը» կուր եւ «յաճախ սաշտամամբ տօն կարգային, սր է Պապուս», եւ անկէ քիչ մը յոտաջ Երթույով գտան «տան կրակի, անյայհօրայ, անպապար սյրման առատածոցն», ուր լեռան ասորսար իտրալէմ մը կուր եւ սրմէ տկնադրիւր կ'ելլէր, տեղին կոչի Բուք, ուր կը պաշտէին «մասէին» գերական Բոյրն եւ զապրիւն Էգրայրն» : Այս քարին անձուին մէջ երկու վիշապ կային «Պիււս-ցեալք եւ սեւացեալք», որոնց կը գննուին «սպիկ կոյս եւ պատանիս անմեղս» : Դեւերը զուարճանալով, կ'ըսէ, այս զահիւք «ահագին իսկ տեսիլ եւ փայլումն եւ թնդմունս եւ կայքմունս զարծէին», խորածորն ալ թուհաւոր օձերով եւ կարիճներով լի էր³³⁸ : Այս

³³⁵ Գարագաշեան, Քնն. Պատմ. Հայ. էջ 274 :

³³⁶ Անդ, Խորենացի Քի սոսիսն Արամանեկոյս կ'ըսէ, իսկ Գարագաշեան այս Արամանեկոյս սխալ բարդմանութիւն կը համարէ Հոսմայեցոյ *platanum armeniacum*ը, որով լատինական տարիւրէ տոած պիտի բլլայ Խորենացի այս գրոյցը (հմմտ. Գարագաշեան նաեւ 182) : Բոյց Խորենացի լատիներէն էր գիտեր :

³³⁷ Խոր. Պատմ. Հոխիտ. էջ 301 :

³³⁸ Խոր. տեղ, էջ 301—302, 3 :

գրայցքը կը յիշեցնէ մեզ կենդանի գրայցներն, որոնց մէջ վիշապները աղբերական առջեւ նստած ջուրը կ'արդելուն եւ որոնց ազջիկներ կը տրուին ի կերակուր եւն: Քրիստոնէական գրայց մըն ալ կը յաւելուր թէ երբ ուզոթիք որոյց գեւք հաւածեցան, մարմնաւոր օձերն ալ «քարացեալ կան մինչեւ ցայսօր»³³⁹: Խորենացի այս տեղը կը յիշէ նաեւ առ Սահակ Արծրունի գրած թղթին մէջ³⁴⁰ եւ 'Կարբնաց-բալ կ'անուանէ, եւ կը յաւելուր թէ գեւք հոն բնակելով կուտային «գեղս արտաւանս» եւ «կրակաւայլի դարբնաց ահաւոր հրաշիւք արեաւիրս գործէին»... եւ մարդիկ կ'անուանին այս տեղէն «ի շատատաժոյն ծրարս թարախածորս ի պատիր արտայն»: Իսկ սուրբ տաքեալը թարթուելով հարածեց «գլորքինոն գործանեայս շարին» եւ փշրեց կուտքը որ Անահատայ էր: Այսչափն արդէն բաւական գաղտփար ստաւ թէ ինչ բժրանամ եւ գրայցներ կային Հոյսոյ մէջ ռզիկներու եւ դեւերու վրայ եւ տեսնեք որ հմայութիւնը շատ հին էր նաեւ: Հոյսոյ մէջ եւ գլխաւորաբար սօսեաց հմայութիւնը:

Հմայութեան եւ գլխաւորութեան վրայ շատ տեւիկ լոյս կը ավառէ Մանդակունւոյ տրուած մէկ հատը³⁴¹: Տեսանք որ կախարդներուն

³³⁹ Անդ, էջ 303, 10:

³⁴⁰ Խոր. Թղթ. առ Սահակ, էջ 294—295:

³⁴¹ Մանդակունի, հատ ԻԶ. «Թուղթ վտան հմայից գլխաւորանաց եւ անորէն յաւթագոյց» (էջ 190—206):

ինչ մեծ գորութիւն կը տրուէր, լուսին անդամ կ'իջեցնէին եւն³⁴² իսկ Մանգակունի գիւթութեանց եւ հմայութեանց շատ նոր տեսակները կը յիշէ³⁴³. յարժամ ի խտիրս եւ ի հմայս երեւի կիւսս, ի դիւքութիւնս եւ ի քովչութիւնս, ի հատահարցութիւնս եւ ի հաւաքմայութիւնս եւ ի մաղարախութիւնս եւ ի քուահարցութիւնս եւ ի հեղահարութիւնս եւ ի հմայութիւնս եւ ի միջոցիտութիւնս եւ ի զբարարութիւնս, յատեղադիտութիւնս, ի դիւահարցութիւնս, յօրահմայս, ի լուսնախտիրս, եւ ի եւ ի շեղջախտիրս, յազատնահմայս, զեղահմայս, ի սննդիտնս, յուսութս, ի բախտս, ի ճակատադիրս, եւ ի զիր պահարանի, եւ յամենայն ի շարժմակս բժժանաց, հմայից, գիւթաց» եւն : Այս կտորն թէ ունի մթին մասեր, բայց շատ պարզ եղանակաւ մեր առջեւ կը դնէ Հայոց գիւթութեանց եւ հմայութեանց անուններն եւ տեսակները միասմի :

Հայոց կարծիքն էր թէ յաւթիւք եւ հմայութեամբ կարելի է բժշկուիլ, ինչպէս նաեւ գիր պահարան (քըլքսըմ) ունենալով, ուստի կը սկսէին «յուսութս յուսթել, եւ զստատանայական բարբառնջս բարբառնջել, կամ աղ եւ ածուղ, կամ ասղանի տանուլ կարմիր, եւ երկաթ, եւ ջուր եւ ուլումն ուղքել, եւ կամ գիր պահարան ընդ անձն արկանել, եւ կամ գոսկերս ձկանց եւ սողնոց, զծրարս

³⁴² ՏԼՍ ՎԵՐԸ §

³⁴³ Մաղ. էջ 193, 35—194, 5 :

բժժանաց ի ձեռին եւ յակին եւ ի սրտանացի
կապել³⁴⁴»։ Նաեւ իրենք զխթութիւն
կ'ընէին անձանց հմայութիւն սարկելով³⁴⁵։
Իսկ զխթութեան եղանակն աւելի կը բա-
ցատրէ ըսելով³⁴⁶ թէ «ի մէջ պետինն տն-
ցեալ յառթելն, եւ ընդ առթելն մերձենան
ի նա պէտքն, եւ ընդ մասնելն յարանչաի, ի
ձախ պիթէ ի յաջ թքթքէ»։ Զարմանք այն
է որ քրիստոնեայք իսկ կ'ընէին այս պիթու-
թիւններն եւ «Բրիտանսի անսուամբ ուսթիւ-
մանաւանդ թէ նաեւ «տրեկուլք» եւ «սորա-
սուսրք» սմանք «եկեղեցւոյ» կը պրէին
զգիրն³⁴⁷, պսինքն հմայական պիւտց Էրզմր-
նեցման եւ պիւթական պրաթեանց եւ պաշ-
տանակաց պիւրը, զոր Մանդակաւնի գիր, գիր
պահարան, Երզմուսնի պահարանաց եւ պա-
հարանի կ'անուանէ, եւ այն՝ որոց եւ Աս-
տուծոյ իսկ անունը կը պրէին յայնմ³⁴⁸, եւ
տոսնց համար է որ «մուրեկաց սուաջնորդ եւ
ինքեանք մուրեկալք» կը զռչէ սուրբը³⁴⁹։
Ի՛նչ եւ կոչելն ալ սովորական էր հմայից որ կը

³⁴⁴ Մանգակ. էջ 191, 13—18։

³⁴⁵ Մանգակ. 193, 11—16. «Միս ի մարմին
խղեսցին եւ կամ ցաւ ինչ ուրազ անկանի, զիթս ի
տուն ամեն տա ի յառթել, եւ ոչ մի տրտաքին զի-
թիւնն վարին, այլ եւ անձանց եւս ուսութս ուսանին,
եւ զրել պաշտրանս, եւ ի վոզս ցաւածիցն արկանեն,
եւ ժաթմակս մոտցածին բանից»։

³⁴⁶ Մանգակ. էջ 191, 121—24։

³⁴⁷ Մանգակ. էջ 192, 11—193, 10.

³⁴⁸ Մանգակ. էջ 193, 18—21։

³⁴⁹ Անդ, էջ 193, 4—10։

«կոչեն զգեւս յաղ, յեբկաք ի քուր, ի նորոտս, յիւզս, ի դարի, և յաւաւնս, ի մոմ և և ի հեր զլիւց»³⁵⁰։ Այս զխիթութեանց մէկ տարրադաժիւնն ալ էր «կանալս ձեռնաձուս ի տունս մոծտնէլ»³⁵¹։ — Դիւթութեան արդիւնքն անսխալ կը կոտորուէր ըստ Հոյսց կարծեաց, որուն գէմ ոչսրելով Մանդուկոնի կ'ըսէր եթէ երբեք պատահէ՝ մի խորիր... ոչ եթէ ի զխիթն եղև, այս և թէ չերթայիր տս զխիթն՝ քեզ ի յամսն այս այնպէս պատահէր³⁵²։ —

Օրահմայք ալ կային ի Հոյս, այնպէս որ այս կամ այն որն ինչ որ մէկ կուն ձեռքն անցնէր նսեւ խոտ, հնձուն, կու և սմէն բան կ'եղծանէր³⁵³։ Այս չար օրերն էին շաքաք և չարիւշարիւի³⁵⁴, որոնք «սր խաղաղաց»³⁵⁵ էին։ Լուսնի զխիթութիւն ալ կը յիշուի, այսինքն Հոյք վախնալով որ լուսինը մնասէ խոտերու հունձքի, զխիթութեամբք կը քանային արդէս ունսր զօրութիւնը³⁵⁶։

Այսչափով կարծենք բաւական դադար տար կրցանք կազմել Հոյսց նախասլաշարումներու աւելորդատաշտական և զիցարանական զլայցնելու և կարծեաց մասին։

³⁵⁰ Մանգակ. էջ 194, 6—7։

³⁵¹ Մանգակ. էջ 195, 7։

³⁵² Մանգակ. էջ 195, 23—197, 22։

³⁵³ Մանգակ. 197, 24—199, 40։

³⁵⁴ Մանգակ. էջ 197, 31, 35, 38, էջ 198, 12, էջ 199, 39։

³⁵⁵ Անդ, էջ 199, 15։

³⁵⁶ Մանգակ. էջ 198, 14—200։

Այժմ կը մնայ տեսնել սրբիչ կէտ մըն ալ, որ է պարսկական գրոյցներու Հոյսոյ ծանօթ ըլլալը :

§ 22. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԶԲՈՅՑՆԵՐ

Զրագաչտական կրանքին Հոյսոյ վրայ տիրելովն էւ. Հոյսոյ եւ Պարսից սերտ յարաբերութիւններով հարկաւ նաեւ պարսկական գրոյցները եւ տառապելները ծանօթ պիտի ըլլային Հոյսոյ եւ արդեամբ Խորենացոյ քանի մը տկնարկութիւններէն կը տեսնենք որ ծանօթ էին ³⁵⁷ : Ընտել մեծ տխրածակ սնէր պատմած տեսնելու գայն զոր լսած էր յաճախ, իսկ Խորենացի յայտնելով իւր գծկամակութիւնը կը ցուցնէ միանգամայն որ արդեամբք կը պատմուէիմ Հոյսոյ մէջ ալ պարսկական առասպելներ ³⁵⁸, եւ աստջին գրոյ վերջը իրրեւ յաւելում ³⁵⁹ գրած է Բիւրասպոյ Ամգահակի տառապելը թէ ինչպէս «տնարարի աստջնոց նորա բարերարութեան, եւ զիւրոյ նմա սպասուորութեան, եւ ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն եւ զսուտն, եւ սուսոյն համարութեմն, եւ անդուստ զվրիշտոյսոյն ծնունդս,

³⁵⁷ Հմմտ. Մ. Էմին, Վէպը, էջ 54—75. Spiegel, Iranische Alterthumskunde, Leipzig, 1871, III, էջ 185—500 եւն :

³⁵⁸ Խոր. Ա. էջ 63. «Զորոյ ասեմք գրանս եւ զգործս, եւ պլնցիլ մանաւանդ թէ լուրմ լսելիս մեր տաղտկացանէր, այսոր ձեռամբ իմով չարապրեմ գայնասիկ, եւն» :

³⁵⁹ Խոր. Ա. էջ 62—64 :

ևւ յայնմ հետէ շարութեան յաճախութիւնս, ծախել զժարգիկն ի պէտս սրովայնի: Իսկ ապա եւ Հրապենայ ումեմն կապեալ զնա սարեօք պղնձիւք, եւ ի լեառն տանել սր կոշի Դժբաւընդ: Այլեւ ի ճանապարհի զննջելն Հրապենայ, եւ Բիւրասպեայ քարշէյն ի լլսարն, եւ գարթշէյն Հրապենայ, եւ տանել զնա յայրս ինչ լերինն եւ կոտել, եւ զինքն տնդրի ընդդէմ նորա հաստատել, յորմէ պա- կուցեալ, հնազանդեալ կայ չգթայիցն, եւ ոչ զսրէ ելանել եւ ապակամել գերկիր³⁶⁰:

Այս հակիրճ տողերուն մէջ արտակայան գրայցներու մեծ մաս մը բովանդակուած է, ինչպէս կը սեռենք: Սահակ ուրած էր ան- շուշտ սր նաեւ մեկնէ Խորենացի պս գրայցը, եւ անոր համար կը սկսի համառօտի մեկ- նութիւն մ'ալ գրել³⁶¹ յայտնելով միշտ իւր զմկամակաւթիւնը³⁶²: Բիւրասպ Ամգահակը Պարսից նախնին կը համարի³⁶³ եւ իւր «ան- րարի տաաջնաց նոր բարերարութիւնը» կը մեկնէ թէ «հասարակաց զկենդացո կամէր ցուցանել ամենեկուն, եւ տէր՝ ոչ ինչ իւր տաանձին սրուք պարտ լինել, այլ հասարա- կաց. եւ ամենայն ինչ յայանի եւ բան եւ գործ. եւ ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր, այլ գա- մենայն յանդիման արտաքս բերէր լեզուով զծածուկս սրտին: Եւ զի եւ զմուտ բարեկա-

³⁶⁰ Յոր. էջ 62, 1—20:

³⁶¹ Յոր. էջ 63—64:

³⁶² Անգ, էջ 62, 21—30 Էւ էջ 63, 2—15:

³⁶³ Անգ, էջ 63, 16, 17:

մացն որպէս ի տուընջեան նոյնպէս և ի պի-
շերի տահմունէր»³⁶⁴։ Ապա մեկնելով միւս
մասերն, ի մասնաւորի «ուսոց համբարումն»
կը յաւելու³⁶⁵։ «Եւ այս, որ զսովորեալ չա-
րութիւն նիւթէր, տառցանէր նման ի սառն
և ի հրապարակս, անկասկած զպլուխ ի
վրոյ ուսոյ բիրտապոյ պնելով, և խո-
սելով յովանջան՝ աւսոցանէր զանրարի
տրուեստն։ զոր յառաւապելն՝ մանուկ սա-
տանայի, ասեմ, սպաստաւորելով լինէր կա-
մակատար։ Եւ տալս վասն որոյ պարպէ ի
նմանէ խնդրեալ, համբարէր զուսան»։ —
Վերջապէս «Վիշապոյ բուսումն» կամ «կա-
տարելապէս վիշապանալ բիրտապեալ, որ
ասի³⁶⁶», կը մեկնէ այսպէս թէ բիրտապ
մերժուեցաւ և վանեցաւ վերջապէս «ի նախ
տապեալ վերին կողմանս» և իւր հալածիչ-
ները վստահացեալ քիչ մը հանդիպան։ Բիւ-
րտապ այս միջոցին ցրուեալ զօրքը մոզս-
վելով յանկարծակի վրոյ կը հասնի, բայց կը
յապթուի և կը վախճի «Եւ հասեալ սղանա-
նեն պնտ մերձ ի լեւոտն և ընկենտն ի վիհ
մեծ ծծմբոյ»³⁶⁷։ —

Մեր նպատակը չէ այս մեկնութիւնը
քննել, այլ այսչափ միայն որ այս պարսկա-
կան զրոյցները հանրածանօթ էին Հայոց։
Բայց թէ ոչ այսչափ միայն, այլ և մնացած

³⁶⁴ Անդ. էջ 63, 27—35.

³⁶⁵ Անդ. էջ 64, 9—16.

³⁶⁶ Անդ. էջ 64, 17, 18.

³⁶⁷ Անդ. էջ 64, 19—29.

մասերը սրաբակական զբոյցներու ծանօթ էին ։
 Խորենացին է որ կը յիշէ ³⁶⁸ Ռոստամ Սաղահիկի
 զբոյցը՝ ըսելով «Բայց թէ կամիս, սաեմ եւ
 եւ յաղաղս նորա անյաջ եւ փրսւն, սրպէս
 Պարսիկք վասն Ռոստամայ Սաղահիկի հարիւր
 եւ քսան փոսց այժ ունել տսեն» ։ Սասանեանց
 զբոյցներն ալ համառօտաւ կը յիշէ Խորե-
 նացի ³⁶⁹ . «Թագրով զառապելաց նոցա բար-
 րանջմունս ։ Քսնդի անտեղի է մեզ այժմ
 երկրարդել զաստաղելսն յաղաղս երազոյն
 փոփազոյ, եւ որդարսթեան հրոյն մանուա-
 ծոյ՝ որ ի Սասանոյ, եւ պատուին զհօտին, եւ
 լուսնակն, եւ ախարսթաղոյն յառաջո-
 սացումն՝ որ են քաղեսպք, եւ որ ինչ զկնի
 պարսիկ, եւ պատնկական խորհուրդն Ար-
 սաշրի հանդերձ սպանութեամբք, եւ անմիտ
 հանձարարանութիւն մողին զսակր վասն
 նախագին, եւ որ ինչ պլն ամենայն ։ Նաեւ
 այժին զլուցումն մանկանն ընդ հովանեաւ
 արծուոյն եւ զուշտիւնն ագտաւուն, եւ
 զերազանձին պահպանութիւն սուրծուն
 հանդերձ արբանեկութեամբ զպլուն, եւ
 միայնամարտութեանն առաքինութիւն, եւ
 որ ինչ պլարամութեանն բերէ կարգ» ։
 Այս համառօտ ամփոփումը կը զնէ մեր
 առջեւ երկայն շղթայ մը զբոյցներու եւ
 այն «որ ինչ պլեւ ամենայն», «որ ինչ զկնի
 պարսիկ» եւ նման խօսքերը կը ցուցնեն զբո-
 ցին ընդարձակութիւնը, եւ արդէն կ'իմա-

³⁶⁸ Խոր. Բ. զլ. Ը. 79 ։

³⁶⁹ Խոր. Բ. զլ. Կ. 150—151 ։

նանք որ Բիւրասայէն սկսեալ մինչև. ցնոր
ժամանակները լավանդակ պարսկական
գրայցներու շղթան ծանօթ է Հայուն եւ այն՝
ճշգիւ ըստ Ֆիրդուսի Շահ-Նամէի :

Յայտնի է որ Պարսից նշանաւոր լանդա-
տեղծը Ֆիրդուսի Մահմաւա արքային (997—
1030) օրերով՝ պարսկական լավանդակ
գրայցներն աւանդութիւնը հաւաքեց եւ
լանդատեղծական գեղեցիկ սճով գրեց . իւր
այս գործը Շահնամէ կ'անուանի , այսինքն
«Դիրք թաղաւորաց» : Սակայն Ֆիրդուսի
Որդ պարսն է , իսկ Քորենացի Շրգ , որով
այս վերջնայս այն քանի մ'ականարկութիւն-
ները սնին մեծ արժէք : Ահա ինչ կ'ըսէ այս
նկատմամբ գերմանացի իրանագէտը Շայխ-
զէլ³⁷⁰ : Թէեւ Ֆիրդուսի հաստատրմարտը
ներկայացուցած է մեր առջեւ իւր սենեցած
նիւթը , սակայն գեռ. կը մնայ խնդիր թէ ս"ր-
չափ հին են այս նիւթերը եւ խնդիր է թէ
ի՞նչ երաշխաստութիւն սնինք հաստա-
տելու թէ Սասանեանց ատենն ալ կային այս
ամենայն : Բայց այժմ կարող ենք հաստատա-
թեամբ վճռել զայս եւ ուսույլ է թէ Սասա-
նեաց իշխանութեան ատենն ալ այս գրայցներն
այն կերպարանքով էին՝ որով սնինք այժմ :
Այս բանիս ցուցման համար մեծ արժէք ու-
նին Մ . Քորենացւոյ քանի մ'ականարկութիւն-
ները , որուն խօսքերէն ըստ իմ կարծեաց ,
գեռ. չեն հանուած այն ամենայն հետեւու-

³⁷⁰ Fr. Spiegel, Eranische Alterthumskunde.
Leipzig, 1871. Band I, Buch III, S. 491—492.

թիւնները, որոնք տղահալութեամբ կրնան հանուիլ: Սոյն սլաամադիւրն իւր Հայոց պատմութեան Ա. Գրքոց վերջը գրած է յաւելած մը, որուն մէջ կը յիշէ սլաւոնական տառուղիները Ամզահակայ (Dâhaka) Դըմբաւընոյ լերան մէջ շղթայի գործուելուն նկատմամբ: Բաւական գովամակութեամբ կ'ըսէ թէ ոչ էթէ կամուս գրած է գտանք, այլ Բաղրատունի Սահակայ խնդրելովն, որուն համար իւր գիրքը գրեց: Խորենացւոյ պատմած սլաւերադմբ ի մէջ Թրետաոնոյ (Thraetaona) Եւ Ամզահակայ (Dahaka) մինչեւ մանրամասնութեանց մէջ տնգամ կը միտրանի մէք ուրիշ աղբիւրներու հետ: Այս ծանոթութենէ կը հետեցնենք սա հետեւեալը: Նախ յայտնի է թէ ինչպէս կ'առէր քահանայ սլաամադիւրը այն ամենայն որ իրաւակաւն է մինչեւ գրայցներն տնգամ Եւ իւր այս ոտելութեան պատճառն յայտնի կը տեսնենք Հայաստանի սլաամութեան մէջ: Բայց միտնգամայն կը տեսնենք որ աշխարհականներն ալ միեւնոյն ոտելութիւնը չեն ցուցներ: Յայտնի է որ Սահակ կը կ'ուզէր որ Խորենացի սլաամէ Ամզահակայ գրայցը եւ Խորենացւոյ գովամակութեան խոսքերէն կրնանք իմանալ որ շատ թախանձած պիտի ըլլայ Սահակ: Բայց Եւ այն որ Խորենացւոյ յիշած գրայցներն ճշդիւ կը նմանին տնոնց հետ, զորոնք ոյլուտս գիտենք, յայտնի կը ցուցնէ թէ Հայաստանի մէջ ալ այնպէս կը սլաամուէին այս գրայցներն, ինչպէս եւ

Իրանի մէջ, ուստի ոչ այլայլեալ եւ ոչ ալ հայկական տեղերու հետ կապուած փոխանակ իրանական տեղերու: Նոյնը կը ցուցնէ մեզ նաեւ Խորենացւոյ մէկ ծանօթութիւնը, որով չին հայ գիւցազնի հետ կը համեմատէ Ռոստոմը (= Rustem) Սաղճկի իշխողը (= Segestân) Բ, գլ. ք): Ուստի եւ Հայաստանի մէջ ալ ծանօթ էր Ռոստոմ եւ կը համարուէր աէր Սաղճկի (= Սուղստան) եւ այսպէս հայ պատմագրին տուած տեղեկութիւնները զէթ այս կը ցուցնեն թէ չինդերորդ դարուն մէջ Երանական զբոյցներն արդէն նոր արդի կերպարանքն ունէին»: Այսչափ Շախիդէ, որ յետոյ ընդարձակ յատաջ կը բերէ Դահակայ³⁷¹ եւ Հրուզնի³⁷², Ռոստոմայ³⁷³ զբոյցները ըստ Ֆիրդուսիի, եւ սլոմենայն ճշգիւ կը մխարանին Խորենացւոյ յիշած տկնարկութեանց հետ: Թէ Հայերը քերանացի⁶ միայն գիտէին սոյն զբոյցները, թէ գիտէին նաեւ անոնց բնիկ լեզուաւ գրուած զբքերը (գ. օ. Զենտաւետ, Վետա Հնդկաց եւն) ստոյգ չենք գիտեր: Խորենացի կ'ըսէ լոկ թէ լուրը կը ստղասակացնէր, բայց սրովհետեւ Հայերը հայ գրերու գիւտէն յատաջ պարսիկ գրով (= լեզուաւ) կը գրէին, եւ զբաղաչտութիւն

³⁷¹ Հմմտ. Eranische Alterthumskunde, I. Bd. III. Buch, S. 530—544.

³⁷² Անգ. էջ 544—555:

³⁷³ Անգ. էջ 586—591:

դաշտեւոյ՝ հարկաւ Հոյոց քուրմերն ալ կը սորլէին իրենց դէնը բնիկ աղբիւրներէն։ Բայց նաեւ շատ ետքն ալ մերթ ընդ մերթ կը լուսնին դէթ օտար եկերէն այն եւ նման դրոյցներ յաշխարհիս Հոյոց։ Թովմատ Արծրունի (ժ. դար) Շախրիֆներէն լսած եւ նկարագրած է, երկինք հասնող լեռն ու լոյն դաշտը՝ այն «անծանօթ երկիրը» որ էր անգի դրոխտի նախահօր մարդկան ³⁷⁴, եւն, կը պանենք Աշոխ ամենահին արխական դրոյցներու մէջ ³⁷⁵։

Անգիր մատենագրութեան այս մասը կնքելով կը յաւելանք ըսել թէ շատ ընդարձակ եւ ղեկեցիկ մատենագրութեան շարժման հետքեր միայն նշմարել, անգիր մատենագրութեան մը որուն կորուստն եւ սորոսորսու անհետ ըլլալն անդորմանելի է անգի համար ³⁷⁶։ Երանի՞ թէ բախտ մը յաջող դէթ քանի մը հաստկուտար հանէր ի լոյս։

³⁷⁴ Թով. Արծր. աղ. Պատեբր 1887, Ա. գլ. Բ, էջ 28։

³⁷⁵ Spiegel, Eran. Alterth., էջ 403 եւ այլուր։

³⁷⁶ Քենական Քերականութիւն արգի հոյերէն լեզուի, յօրինեց Պեր. Հ. Արսէն Վ. Այսորենան. Վիեննա, 1866. Ներածութիւն, էջ 44

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՀԻՆ ԴԵՐԵՐԸ ԿԱՄ ԾԱԳՈՒՄԷ

§ 23. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԵՏԻՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական լեզուի վրայ խօսույ այս մասին նպատակն է միայն նկատել այն լեզուին հիմնադրվի վայրերը կամ ճշգրտ. բաներով ծագումը և միևս լեզուներու հետ աննշտած ազդերը և խոսիլ նկատելով պիտի խոսուէր այս մասին մէջ՝ 1. ընդհանրապէս հայ լեզուին ծագման խնդրին վրայ, 2. հայ լեզուին ծանօթ կերպարանույ վրայ կամ թէ բռնեք այն խնդրին վրայ թէ հայկական լեզուով կա՞ր սեպագրու յիւն և եթէ կար՝ ի՞նչ կերպարանք ունէր այն հայերէնը և 3. ի՞նչ կերպարանք ունէր հայերէնը քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ կամ մերձադարապէս Գ. և Դ. դարերու մէջ: Ուրիշ շատ մը խնդիրներ ալ կրնան յուղուիլ հարկու, բայց առանք այս մասին չեն վերաբերիր, այլ խորագունչէր մամուռակի կամ չրջանի վրայ խօսած մամանակը կը քննենք առանք ալ, այնպէս որ մատենագրութեան պատմութեան հետ դիմել ընդ խոսն կը հիւսենք իսկ լեզուի պատմութիւն մ'ալ: Բայց նուեւ ոչ յիշեալ երեք կէտերը հոս կ'աբելի է մանրակրկիտ քննել, այնու մանաւանդ որ առաջին եւ երկրորդ կէտին այսինքն լեզուագիտութեան սեպա-

գրութեան խնդրին նկատմամբ յետոյ թերեւս տալիթ ունենանք ուրոյն պատթեամբ խօսիլ, իսկ երբորդի վրայ սակաւ ինչ պիտենք և. այն լոկ հիմնադրորդ պարու գրաւոր լեզուէն հետեւցնելով, սւսաի ևւ այս մասը տւելի հիմնադրորդ պարու լեզուի քննութեան կը վերաբերի. պոյն տկնարկութիւն մ'ու արդէն վերն ըրինք (Հմմտ. § 17. Ե.) : Այստեղ կը մնայ ուրեմն խօսիլ նախ՝ Հոյ լեզուի ծագման կամ Հոյ լեզուի ստուգաբանութեան պատմութեան վրայ ևւ այն նկատելով Հոյ քանի մը բանասէրներու այս պարու սկիզբները համած քանի մը նարանչան կարծիքները հայերէնի նկատմամբ, ևւ երկրորդ՝ Հոյ լեզուն նկատու ըստ նորագոյն լեզուաբանական քննութեանց :

§ 24. ՀԱՅ ԼԵԶՈՒ : — ՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հոյկական լեզուի ծաղման վրայ շատ բազմաթիւ պատթիւններ ևւ Յօդատմներ լոյս տեսած են, բայց ստուել ևւրստական լեզուով, շատ տնդամ ու ռէ թէ ուրոյն պատթեամբ՝ այլ բնդհանուր լեզուադիտութեան կամ այլ ուրիշ լեզուներու վրայ խօսուած ժամանակ : Ասանք այստեղ միտամի յիշել չէ տեղւոյս, բայց մի քանին տալի կ'ունենանք յընթացս այս հատածին յիշելու : Առ ուղմ պոհ կ'ըլլանք նշանակելով այս հետեւեալները : Johann Joachim Schröder լոյս հանեց իւր Thesaurus linguae armeniacae, Amstelodami, 1711, ընդարձակ

յառաջարանութեամբ : Աւելի նշանաւոր էլան
 Julius Heinrich *Petermann*, իւր *Gramma-*
tica linguae armeniacae. Berlin, 1837. —
 Friedrich *Windischmann*, Die Grundlage
 des Armenischen im arischen Sprach-
 stamme, որ նախ հրատարակուեցաւ Բաւե-
 րիոյ Ակադեմիայի գրութեանց մէջ (Abhand-
 lungen der ersten Classe der bayerischen
 Akademie der Wissenschaften, 1846, IV,
 2) եւ յետոյ նաեւ ստանձին տպուեցաւ : —
 R. *Gosche*, de ariana linguae gentisque
 armeniacae indole prolegomena, Berlin,
 1847. — Շատ աւելի համբաւուար եղաւ այս
 նկատմամբ Պաւլ դը Լագարդը (հին սենսամբ՝
 Բէռտտիքեր) իւր բազմաթիւ գրութիւն-
 ներով, որոնցմէ յիշենք հետեւեալները .
 P. *Boetticher*, Vergleichung der armeni-
 schen Consonanten mit denen des Sans-
 crit, ի թերթին Zeitschrift der Deutschen
 Morgenländischen Gesellschaft, 1850, էջ
 347—369 : — P. *Boetticher*, Arica, Halle,
 1851, եւ յաջորդ տարին նոյն քաղաքին մէջ
 իւր՝ Wurzelforschungen գրութիւնը : Իսկ
 Paul de Lagarde անուամբ դրած է՝ Zur
 Urgeschichte der Armenier, ein philologi-
 scher Versuch, Berlin, 1854. — Gesam-
 melte Abhandlungen, Leipzig, 1866 : Շատ
 գեղեցիկ դործք մըն է նոյն հեղինակին
 Armenische Studien, Göttingen, 1877, որ
 նոյն քաղաքին ղիտութեանց արքունական
 ընկերութեան գրութեանց մասն է եւ ստու-

դարանակիսն բառգիրք Հայ լեզուի, որուն մէջ նշանակուած են ամէն բառի դիմացն սյլեւայլ հեղինակներու տուած ստուգարանութիւնները: Իսկ էջ 191—209 մեծադիր էջերու մէջ ամփոփած է հայերէն լեզուի ստուգարանութեան պարզացման պատմութիւնը, շատ նշանաւոր դարձ մը, որ մեր ալ տառջնորդն է այս մասին մէջ: — *F. Spiegel*, Grammatik der Huzwaresch-Sprache, 1856, որուն վերջն իրրեւ յուելուած գրուած է ճատ մը հայերէնի սոյն լեզուին հետ ունեցած տղերսին վրայ: Սոյն նիւթոց վրայ գրեց նոր մտմանակներս *Mgr. de Harlez*, Manuel du Pehlevi des livres religieux et historiques de la Perse. Louvain, 1880: — Բաղմաթի գրութիւններ հրատարակեց *F. Müller* վիեննայի ճեմարանի գրութեանց մէջ Հոյսոց լեզուի նկատմամբ, որանց մէջ յիշենք. *Zwei sprachwissenschaftliche Abhandlungen zur armenischen Grammatik*, 1860. — *Beiträge zur Lautlehre der armenischen Sprache*, I, 1861 եւ II 1863, III, 1863. — *Beiträge zur Conjugation des armenischen Verbums*, 1863 եւ նոյն տարին *գարձեալ* *Beiträge zur Declination des armenischen Namens*, 1863. — *Armeniaca* I 1864, II 1870, III 1870 եւ IV 1874: — Եւ չենք վերջապէս *H. Hübschmann*, *Armeniaca. Originalwörter*, I—III. Strassburg, 1881, որ Հայ բառերու արմատներու վրայ

նշանաւոր քննական գործ մըն է, — *Armenische Studien*, 1883 եւ այլեւայլ *Յայտածներ*, այսպէս ի թերթին *Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, XXIII, 5—49. — *Յիշենք վերջոպէս նաեւ* *Chr. Bartholomae*, ի թերթին *Bezzenberger's Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen*, X, 289 ff.

Այլ անթիւ անուղղակի եւ ուղղակի սոյն նիւթիս վրայ դրուած դրութիւնները. ցայժմ յիշուածք ալ գերմականներ ևն միայն, թէ եւ արդեամբ հայ լեզուաբանութիւնը Գերմանիոյ մէջ ծաղկեցաւ: Իսկ Հայոց մէջ սոյն նիւթին վրայ գիտնականորէն դրողք սակաւ ևն եւ հն Ք. Պատկանեան, Թէ ի՞նչ տեղ է լսնում հայերէն լեզուն Հնդկա-Եւրոպական լեզուների շրջանում, հրատարակեալ ի Փորձ, 1880. III, էջ 77—98. Նոյն հեղինակը դրեց նաեւ ուսերէն նշանաւոր դրութիւն մը այս մասին անուամբ *К. П. Патканова Исследование о составѣ Армянскаго языка*. С. Петербургъ, 1864 եւ դոր Կաղդիերէն *Թարգմանեց* *M. Ev. Prud'homme*, ի թերթին *Journal Asiatique*, 1870, II, p. 125—293 այս տիտղոսով՝ *Recherches sur les formations de la langue arménienne*. Երկրորդ նշանաւոր դրութիւնն էդաւ Հ. Սերովքէ վ. Տէրվիշեանի *Հնդեւրոպական Նախալեզու*, Կ. Պոլիս, 1885. որուն վրայ Կովոն-թեամբ խօսեցաւ Փր. Միւլէր. (Հմմտ.

Համդէս Ամսօրեայ, Խ. 1887, թիւ 11, էջ 167—68): Նոյն ընդունելութեան արժանի չդոնուեցաւ հեղինակին ուրիշ մէկ գրութեանց գերմաներէն լեզուով S. Dervichian, Armeniaca I, Das altarmenische Ք. Wien, 1875, որուն նկատմամբ հմմտ. H. Hübschmann, ի թերթին ZDMG. XXX, 774 չ. եւ Lagarde, Armenische Studien, էջ 1 եւ 206: Լեզուարանական Եօդումներ եւ ի մասնաւորի հայ Զ. գրոցն վրայ հրատարակեց ի մէջ այլոց Լեզու թերթին մէջ, Կ. Պոլիս, 1887: — Այլեւայլ Եօդումներէն յիշենք Մ. Ա. Գարագաշեանի Պատմութիւն Հայ լեզուի ի թերթին ձաշակ Բսկեպէն դպրութեան, որոցն հրատ. Կ. Պոլիս, 1887, էջ 7—52: Իսկ շ. Ղ. Խնկիմեան ի Հայերէն լեզու | Հնարարութիւն, Ք. հրատ. էջ 1—32, նոյնպէս նաեւ շ. Գարեգին Զարքադիկեանի Հայկական հին Դպրութեան Պատմ. Հտ. Ա., էջ 84—115 «Հայերէն լեզու»ի նկատմամբ եւ նման այլ գրութիւնք հազիւ թէ յիշուելու արժանի են: — Յիշենք ի վերջոյ նորագոյն ժամանակի մէջ գրող J. Hanusz, Sur la langue des arméniens polonais, Cracovie, 1886 (հմմտ. Համդէս Ամսօրեայ, Խ. 1887, թիւ 2, էջ 23) եւ նոյն հեղինակին Lautlehre der polnisch-armenischen Mundart von Kutj in Galizien. Wien, 1889 (հմմտ. Համդէս Ամսօրեայ, Դ. 1890, թիւ 2, էջ 41—43)

— Bugge, Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache, I. Christiania, 1889. — Etruskisch und Armenisch, I. Christiania 1890.

А. Томсона, Лингвистическія изслѣдованія, С. Петербургъ, 1887, VII, 120 էջ, *արան նկատմամբ տեա Հանդէս Ամսօրեայ*, Ա. 1887, թիւ 12 կողին վրայ: Իբրեւ լեզուաբանական բարբառաբանութիւն, բայց ոչ լեզուագիտութիւն յիշուելու արժանի է Սարգիս Սարգսեանց, Աղուլիոյ բարբառը (Զուկերի լեզուն). Մոսկուա, 1883: Ուրիշ նման բարբառներու վրայ զբուածներ յետոյ իրենց տեղը կը յիշենք, ինչպէս նաեւ հայերէնի ստուգաբանութեան վրայ անուղղակի խօսող հեղինակներուն մի շանին թիւ մ'եաքը կը յիշենք, հոս դնելով միայն F. A. Pott, Vergleichende Grammatik, 2. Aufl. 1857—61, եւ Brugmann, Grundriss der vergleichenden Grammatik, 1886: Առաջինը զազգիերէն ալ թրգմ. Michel Bréal, Grammaire comparée des langues indo-européennes, Paris, 1866—72, 4 հտր.: — Յիշենք վերջապէս Lauer, Grammatik der classischen Armenischen Sprache. Wien, 1869, եւ այս զբոց զազգիերէն թարգմանութիւնը, A. Carrière, Grammaire arménienne, Paris, 1883.

§ 25. ՀԻՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ ՀԱՅ ԼԵՋՈՒԻ ՆԿԱՏԱՄԲ

Տեղւոյս չէ մանրամասն քննել բուն չին կամ այժմ արդէն չին համարուող հեղինակներու կարծիքները յառաջ բերել, սրանցմէ սմանք, ինչոյէս Ստրարսն³⁷⁷ Ասորւոց եւ Արարացւոց նման եւ սոցականից կը դնեն Հայերը եւ հայոց լեզուն, զիխաւոր ցուցումն տանելով այն սլարապան ալ որ Հայերը կը կոչուին ՝ *Ἀρμένιοι* (= Արմնիք), նայնպէս Ասորիք ալ՝ Արամեանք³⁷⁸։ Այս կարծիքն սունցան շատ մը զխոտկաններ հաւել եւրոպացիներ³⁷⁹, սրիչներ հրէական լեզուի ծնունդ համարեցան³⁸⁰, դարձեալ այլք եկեղեցականին հետ սկսան համեմատել³⁸¹, մինչեւ հաւել թուրքերէնի ցեղականի կամ դուստրնանդամ դրին հար սոցատ լեզուէն դառելով։ Շատ տակի չին եւ տակի հաստատուն կարծիք մըն է այն թէ Հայերը Փոխդասոց հաստատմ են եւ հայ լեզուն փոխդականն է, զոր արդէն Հերոդոտոսի քով կը տեսնենք ակնարկուած³⁸¹, բայց աւելի սրու Յուդաքսիոս տա

³⁷⁷ Ստրարսն, Բ. դ. 41։

³⁷⁸ Հմմտ. Ինճինճեան, Հնախ. Գ. չ. 1 եւ Ն. 162։

³⁷⁹ Կարմէր. Մեկն. Մենդ. ԺԲ. 7 եւն։

³⁸⁰ Հմմտ. Schröder, Tesauros, չ. 53։

³⁸¹ Հերոդոտ. է, 73 եւ այլուր. Հմմտ. եւ Ստեփ. Բիւզանդացոյ խօսքն աւ ինճինճեան, Գ. չ. 5։

Դիոնեսիոս³⁸², որ յայտնադէտ հայ լեզուն փոխդերէնի նման կ'ըսէ: Այս կտրծիքն ունին նոր շատ մը դիանոկաններ ալ, այսպէս Թաւլինոսն³⁸³, որ Հոյոտտանի հին բնակիչներն (= Ուրարտացիք) սերիչ լեզու խօսող կը համարէ, իսկ Հայեքն յետոյ դադարած փոխդիոնէն եւ տիրապետած կը համարէ: Նման կտրծիք մ'ալ ունի գաղղիացին Լընորման³⁸⁴ եւ Լուի դը Բոբեր եւ այլք որոնց տեսութիւնները քիչ մ'իրարմէ կը ստորեւրին, որոնց վրայ յետոյ կը խօսինք, երբ սեւպագրուքեանց վրայ խօսելու տարիք ունենանք: Թողլով այս խնդիրներն անցնինք մեր բուն նիւթին:

Անցեալ դարուն վերջերն եւ այս դարու սկիզբներն որոշ նպատակ եւ ուղղութիւն մը կը նշմարուի ըստ կտրի բարձրացնելու հայ լեզուն եւ այլ հայկական հնութիւնները: Այս շարժման գլխաւոր ներկայացուցիչն էն Չամչեան, Աւդերեան, Ինճինճեան եւ այլք, որոնք ի մասնաւորի լեզուին նկատմամբ ամենայն հոգմբք ջանացին ցուցնել թէ հայ լեզուն մայր է ամէն լեզուաց, Աղամսոյ խօսած լե-

³⁸² Եւդարսոս առ Եւստարիայ Դիոնեսիոս՝ առէ *Ἀρμένιοι τὸ γένος ἐκ Φρυγίας καὶ τῇ φωνῇ ποιεῖν φρυγίζουσιν.*

³⁸³ *Memoir on cuneiform inscriptions: IRAS X, p. 25 etc.*

³⁸⁴ *Lettres assyriologiques, I (Paris 1871), p. 113—164.*

դուն է ևւ այլ նմաններն, որոնց բովանդակ սղայական ցուցումներն ի մի հաւաքուած են Ինճինճեանի վերը յիշուած զբաթիւններու մէջ: Այս գաղափարը տիրեց այնպէս որ, դեռ ցայսօր նոյնին արձագանդները կը լսենք³⁸⁵, իբր այն թէ լեզուագիտութեան գիտութիւնը բնաւ ևւ գոյութիւն իսկ չունենար: Մանաւանդ թէ իբրեւ մեծ գէնք առած են զայն թէ օտարներու կարծիքները խստելի են, վասն զի Հայոց աւանդութեանց տեղեակ չեն, ևւ: Հետաքրքրական է անշուշտ լսել թէ ինչ պատճառաբանութիւններ ստեղծած էին այս գրութիւնը հաստատելու համար: Ահաւասիկ Ինճինճեանի վաստերը³⁸⁶. Ի պատմութիւնէ ազդիս գիտեմք հաւաստեալ եթէ մի ի շինողացն աշատրակին, որոց խառնակեցաւ լեզուն, էր ևւ Հայկ նախահաւ մեր, որ ևւ իբրեւ իւրովքն հանդերձ գարձաւ յաշխարհ իւր, զիւր լեզուն զիարզ ևւ իցէ եթող ի սեբանդս իւր ևւ յազգ իւր... իսկ թէ նոյն հայկեան լեզուն էր որ մնաց անդր յաշխարհի իւրում ի Հայաստան, ևւ յաջորդութեամբ ևհաս մինչև առ մեզ, զայս յայտնի հաւատեն անուանֆ տեղեաց եւ արանց հետզհետէ անուանեալք ի Հայկայ ևւ ի յետազայից նորա մինչև ցայժմ մնացեալ նովին նշանա-

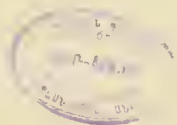
385 ՀՄՄ. Հայկական Հին Դպր. էջ 85—91 ևւ 102, 7—11:

386 Ինճինճեան, Հնախօսութիւն, Գ, էջ 2—4:

կութեամբ որովք կոչեցան ի սկզբան անդ ,
 և և որով նշանակութեամբ վարէ նաեւ այժ-
 մեան լեզու մեր զնոյն բառս . յորոց և և դո-
 մանս յառաջ բերցուք օրինակի տպագաւ : » :
 Ահա զնենք մենք ալ օրինակները : Հոյկ կը
 շինէ գիւղ մը և և իւր անուամբ Հայկաշէն
 կ'անուանէ , Բելոյ թաղուած տեղը կը կո-
 չուի Գեղեգմանք , և և , իրբեւ այն թէ այս
 ժողովրդական աստեղութիւնները և և անուա-
 նակ զարեք յառաջ ալ կոյին անփոփոխ :
 Արագած կը մեկնուի Արմենակայ ագած ,
 Արմաշիւր՝ Արմայիւսայ իր Գեղամ՝ գեղ ա-
 մենայն : Յորակ՝ ցալացեալ ակն , Արարատ՝
 Արայի արատ , Տիգրան՝ տէգ երան , Վա-
 հայն՝ ալ ակագին . և իրբեւ շատ նշանաւոր
 փոստ սէտք էր յիշել նաեւ Մայիսարոսի
 խօսքը՝ որ նոյնպէս կը սատարարանէ այս
 անունները « Ուր Գեղամայ գեղեցկութիւն . . .
 ուր փառնակ փառացի . . . ուր Հաւանակ դիւ-
 րահաւան , . . . ուր Հրանտ հրատեսակ և և :
 Այս ամէն ցուցումներէն ետքը հարկաւ կրթ-
 նայ հետեւցնել զո՛հ սբաթի »³⁸⁷ . « Այս ամենայն
 անուանք շատ իսկ ցուցանեն թէ այժմեան
 մերս զորոց լեզու՝ էր նոյն իսկ լեզու՝ որով
 խօսէին նահապետք մեր , և և նոյնինքն իսկ
 Հոյկ : Ուստի և է լեզու իջեալ ի ժամանակէ
 անոյ աշտարակաշինութեան , տեւեալ և և
 հանապազօրեալ մինչեւ ի մեզ . որով լինի

³⁸⁷ Անդ . էջ 3, 29 :

մայր լեզու» : Այսպէս նայնիսկ դարուս առաջին կէսին : Զի կրնար ըստելլ թէ այս կարծեաց սկզբնապատճառը Ուրենացին է . վասն զի թէեւ Ուրենացի է որ այս ստուգարանութիւններու մի քանին կը գրէ ³⁸⁸, բայց անոր նստաստին ուրիշ բան չէ եթէ ոչ իւր ասեկ ծախօթ անուններն հնազոյն աւանդութեանց մէջ փնտռել, եւ ոչ թէ հայկայ լեզուն մայր լեզու, կամ անփոփոխ պահուած եւ այլ նման ենթադրութիւններ ընել, որոնց պապափարն (իսկ չունէր) :

³⁸⁸ Հմմտ. Խոր. Ա. գլ. Ժ. Ժա. Իր. Բ. գլ. 14, եւ ողբեր յաճախ :

